

**Превенција од ризици и рано
предупредување од насилство -
(НЕ)Безбедност во Училиштата**

**Проф. д-р Софија Георгиевска
Проф. д-р Татјана Стојаноска Иванова
Проф. д-р Марјан Ѓуровски**

ИМПРЕСУМ

Наслов „ Превенција од ризици и рано предупредување од насилство - (НЕ)Безбедност во Училиштата,,

За издавачите:

Проф.д-р Билјана Ангелова, Ректор на Универзитетот „Св.Кирил и Методиј,, - Скопје

Проф. д-р Ратко Дуев, Декан на Филозофскиот факултет-Скопје

Автори:

Проф.д-р Софија Георгиевска

Проф. д-р Татјана Стојановска-Иванова,

Проф.д-р Марјан Ѓуровски

Напомена: Публикацијата е резултат на научно-истражувачкиот проект „Безбедноста во училиштата - градење механизми на превенција од ризици и рано предупредување“ финансиран од Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје за 2022/23 година на Филозофскиот факултет – Скопје

„На своите деца-најчувствителната група граѓани во секое општество-мора да им обезбедиме живот без насилство и страв. За таа цел мораме неуморно да се залагаме за одржување на мирот, правдата и напредокот, не само на земјите, туку и на заедниците и на членовите на едно семејство. Најпрво мораме да почнеме од корените на насилството. Само тогаш ќе можеме да го преобразиме наследството од минатиот век од товар во поука”

Нелсон Мендела

Сите деца имаат право на среќно и безбедно детство, кое им го гарантира Конвенцијата на Обединетите Нации за правата на детето, која претставува универзално најприфатен документ во историјата на човековите права. Конвенцијата нуди рамка и насока за целосна заштита и развој на потенцијалите и капацитетите на секое дете, а државата, како нејзин потписник, е одговорна во најголема мера да обезбеди неопходни услови за развој на децата и за унапредување на нивните права, ставајќи ги децата во фокусот на системот за социјална заштита.

Насилството врз децата е еден од најсериозните проблеми кој го загрозуваат нивниот развој, здравјето и добросостојбата, основните права, достоинството и можат да го доведат во прашање детскиот живот. Тоа се случува насекаде, во домот, училиштата или другите институции за детска грижа, на улиците. Голем дел од насилството врз децата останува скриено. Децата се плашат да го пријават заради стравот и поврзаноста со насилникот или затоа што насилството не го сметаат за нешто погрешно или невообичано туку како оправдана и неопходна казна за своите постапки. Децата жртви на насилство може да се чувствуваат виновни и да веруваат дека го заслужиле. Низ историјата, но и денес во различни култури физичкото казнување било и сеуште е еден од начините на дисциплинирање и воспитување на децата како во семејствата така и во училиштата.

Идејата дека насилството спрема децата треба и мора да биде спречено е релативно нова: првите документи поврзани со заштитата на децата од насилство датираат од крајот на 19-тиот век, а дури во 20тиот век доаѓа до ширење на ставот дека насилството врз децата мора да биде спречено, односно казнувано и адекватно третирано.

Досегашните искуства покажуваат дека во Македонија проблемот со насилното однесување се игнорира или решение најчесто се бара во ангажирање на професионални агенции за обезбедување кои го „чуваат“ училиштето. Бројот на инциденти и тепачки можеби се намалува на овој начин, но сепак тоа е далеку од решавање на проблемот кај

останатите видови насилно однесување. Во третирањето на проблемот важно е да се вклучат сите членови од заедницата, а особено младите, во развојот и поставувањето на механизми за решавање на проблемот со насилството, преку континуирано намалување на неговите димензии, откривање на причините и подобро справување со последиците. Знаењата добиени од истражувањата на состојбите и нивното поврзување во акции што се осмислени и реализирани од децата заедно со возрасните, можат да се употребат за развивање политика и ефективни интервенции за намалување на насилството во училиштата.

За жал, децата во училиштата не ретко се запустени и изложени на разни видови телесно, психичко и сексуално казнување и злоставување, кои водат до долготрајни последици во нивниот развој и до кршење на нивните права. Во последнава деценија, насилството над децата се смета за една од најштетните и најопасните појави во детството на многу деца ширум светот. На фреквенцијата на оваа појава укажуваат речиси сите наоди и препораки од релевантните институции. Со оглед на изолираноста на овој проблем, недоволно се знае и се зборува за степенот на зачестеност на насилството, неговите видови и причините за неговото настанување во училиштата во Република Македонија. Се надевам дека ова истражување ќе овозможи да се проверат претпоставките за евентуалното присуство на насилство во училишната средина.

„Потребни се четири генерации за да исчезнат последиците од секој чин на насилство ”

Ребека Адамсон, активист за човекови права

Насилството претставува појава која директно ги загрозува правата што ги поседува секое човечко суштество, како правото на живот, безбедност, достоинство и физичка и психичка благосостојба. Во теоријата не постои единствено и општо прифатено дефинирање на терминот насилство, од што произлегува неговото различно појмовно определување, како и користење на повеќе поими како синоними – агресија, насилно однесување, злоупотреба на моќ итн. Од тие причини, во истражувањата чиј предмет е насилството, истражувачите го операционализираат поимот во согласност со потребите на истражувачкиот зафат.

Секоја дефиниција за насилство врз децата тргнува од дефинирањето на детето. Согласно Конвенцијата за правата на детето, *дете е секое човечко суштество кое не наполнило осумнаесет години возраст, доколку врз основа на законот кој се однесува на детето, полнолетство не се стекнува порано*. Различни дефиниции за насилство врз децата може да се најдат во литературата кои ја земаат во предвид различноста на ситуациите во различни делови на светот. Дефиницијата која ќе ја користиме за потребите на оваа студија ги вклучува дефинициите дадени од страна на Светската здравствена организација, како и дефиницијата изразена во член 19 од Конвенцијата за правата на детето, според кои под насилство се подразбираат *сите форми на физичко или психичко насилство, повреда или злоупотреба, запуштање и занемарување на децата, нечовечко однесување, или експлоатација, вклучувајќи и сексуална злоупотреба на децата*. Детската злоупотреба, занемарување и запуштање на детето, понекогаш наречени и како нечовечко постапување со децата, се дефинирани во Светскиот извештај за насилство и здравје како: *сите форми на физичко и/или емоционално насилство, сексуално*

злоупотребување, запуштање или занемарување на децата, или експлоатирање за комерцијални или други цели што резултира во реална актуелна или потенцијална повреда на здравјето, преживувањето, развојот или достоинството на детето во контекст на однос со лице кое се наоѓа во положба на одговорност, доверба или моќ спрема детето (СЗО,1999¹).

Дефиницијата за насилство врз децата, може да се разграничат пет типови на насилство: *физичко насилство, сексуално насилство, запоставување и запуштање на детето, емоционално насилство и експлоатација.* Дефинициите за овие типови на насилство врз децата се дадени во поширокиот извештај на Светската Здравствена Организација за превенција на детската злоупотреба во 1999 година:

- **Физичко насилство врз децата** е оној вид на насилство кој води до актуелна или потенцијална физичка повреда поради интеракција или недостаток на интеракција која е предизвикана од родител или лице кое е во позиција на одговорност, недостаток на доверба или манифестирање моќ во однос на детето.
- **Сексуално насилство врз децата** претставува вклучување на децата во сексуални активности кои детето целосно не ги разбира, не е способно да даде согласност за тоа, или за што детето не е развојно подготвено и не може да даде согласност, или со што се повредуваат законите или социјалните табуа во општеството. Сексуалната злоупотреба на децата се евидентира како активност помеѓу детето и возрасно лице кое се наоѓа во положба на одговорност, доверба или моќ спрема детето, активност која има за цел да ги задоволи потребите на другото лице. Сексуалното насилство опфаќа, но не се ограничува на: потикнување и присилување на детето за вклучување во недозволен сексуални односи; експлоативна употреба на децата во проституција или други недозволен сексуални практики; експлоативна употреба на децата во порнографски изведби и материјали.
- **Запуштање и занемарување на децата** претставува невнимание или пропуштање на преземање на дејствие од страна на лицето кое се грижи за развој на детето во сите сфери: здравје, едукација, емоционален развој, исхрана, згрижување и безбедни услови за живеење, во рамките на ресурсите расположливи на семејството или згрижувачкото семејство или институција (лица одговорни за

---

¹ WHO Report on consultation on child abuse prevention, 29-31 March 1999, Geneva, World Health Organization, 1999
(document WHO/HSC/PVI/99.1)

чување и воспитување на детето), и причинува штета или има голема можност да предизвика штета по здравјето на детето или неговиот физички, ментален, духовен, морален или социјален развој. Тука се вклучува неуспехот за соодветен надзор и заштита на детето од повреда колку што е изводливо.

- **Емоционално насилство врз децата** опфаќа неуспех за обезбедување на соодветна средина за поддршка и развој на детето, за да може детето да развие стабилни и целосни емоционални и социјални компетенции, во согласност со неговиот личен потенцијал и во контекст на средината во која детето живее. Тука може да се вклучат акти кон детето кои што предизвикуваат или пак кои имаат голема веројатност да предизвикаат штета по здравјето на детето или неговиот физички, ментален, духовен, морален или социјален развој. Овие акти треба да се во контрола на родител или лице кое е одговорно за детето, или во позиција на одговорност, доверба и моќ.
- **Комерцијална или друга експлоатација на детето** се однесува на злоупотребата на детето во работни или други активности за да се оствари добивка на други лица. Овие активности се штетни за физичкото и менталното здравје на детето, образованието, моралниот и/или социјално-емоционалниот развој на детето.

1.1. ПРОМОЦИЈА И ЗАШТИТА НА ДЕТСКИТЕ ПРАВА

Правата на децата, како најранлива категорија на лица во општеството, кои поради физичката и ментална незрелост имаат потреба од посебна заштита и грижа, вклучувајќи соодветна правна заштита пред и по раѓањето, се предмет на регулирање на низа меѓународни документи: конвенции, декларации, резолуции. Меѓу нив, секако, најважно место заземаат **Декларацијата за правата на детето и Конвенцијата за правата на детето на ООН.**

Генералното собрание на Организацијата на Обединетите нации, тргнувајќи од признаената потреба за посебна заштита на децата во Женевската декларација за правата на детето од 1924, како и од Универзалната декларација за правата на човекот и во статутите на специјализираните агенции и меѓународни организации кои се грижат за доброто на децата, ја усвои Декларацијата за правата на детето.

Напорите за надминување на насилството врз детето задолжително бараат консултирање на основните принципи за остварување и почитување на правата на децата утврдени во Конвенцијата за правата на детето. Конвенцијата за правата на детето е усвоена од страна на Генералното собрание на Обединетите Нации на 20 ноември 1989 година. Република Македонија ја ратификува Конвенцијата во 1993 година, со што таа стана составен дел од внатрешниот правен поредок. Конвенцијата претставува извонредно корисна и динамична алатка за промовирање и заштита на детските права, како од страна на членовите на семејството, така и од страна на сите групи и индивидуи кои работат со децата.

Конвенцијата за правата на детето опфаќа широк спектар на човекови права кои се традиционално класифицирани како граѓански и политички од една страна, и економски, социјални и културни права, од друга страна. Комитетот за правата на детето ги идентификуваше општите принципи кои се од суштинско значење за имплементација на сите права содржани во Конвенцијата: (I) принципот на недискриминација; (II) почитување на најдобриот интерес на детето; (III) правото на живот, опстанок и развој; (IV) почитување на ставовите на детето. Со Конвенцијата се предвидува преземање на превентивни мерки за спречување на насилството врз децата. Имено, Државите потписнички на Конвенцијата се обврзуваат да ги преземаат сите потребни мерки за да се обезбеди заштита на детето од сите форми на дискриминација или казна засновани врз статусот, активностите, изразеното мислење или убедување на родителите, на законитите старатели или на членовите на семејството на детето. Во сите активности што се однесуваат на децата од примарно значење се интересите на детето, без оглед на тоа дали ги спроведуваат јавни или приватни институции за социјална заштита, судови, административни органи или законодавни тела. Државите членки се обврзуваат на детето да му обезбедат таква заштита и грижа што е неопходна за неговата добросостојба, земајќи ги предвид правата и обврските на неговите родители, законитите старатели или други поединци кои се правно одговорни за детето и ги преземаат за таа цел сите потребни законодавни и административни мерки. Државите членки се грижат институциите, службите и установите кои се одговорни за грижа или заштита на децата да бидат во согласност со стандардите

што ги утврдиле надлежните органи, посебно во областа на сигурноста, здравјето, бројот и подобноста на персоналот, како и стручниот надзор.

Согласно член 19 од Конвенцијата за правата на детето, државите членки, стриктно се обврзуваат *„да ги преземат сите законодавни и административни, социјални и образовни мерки поради заштита на детето од сите облици на физичко или ментално насилство, повреди или злоупотреби, занемарувања или немарен однос, малтретирање или експлоатација, вклучувајќи ја и сексуалната злоупотреба додека е на грижа кај родителите, законитите старатели или некое друго лице на кое му е доверена грижата за детето“*. Понатаму, во членот 28, став 2 се вели дека *„Државите членки ги превземаат сите соодветни мерки дисциплината во училиштата да може да се спроведува на начин кој е во согласност со човековото достоинство и со оваа Конвенција“*. Тие заштитни мерки треба да опфатат, по потреба, ефикасни постапки за воспоставување на социјални програми за да се обезбеди неопходната поддршка на детето и на оние на кои им е доверена грижата за него, како и други форми на спречување, утврдување, пријавување, проследување, истрага, постапување и следење на случаите на наведеното малтретирање на детето и, по потреба, обраќање до судот.

Државите членки ги преземаат сите соодветни мерки, вклучувајќи законодавни, административни, социјални и образовни мерки, за

- заштита на децата од економската експлоатација и од работење на работа која може да биде опасна или да го спречува образованието на детето или да биде штетна за неговото здравје односно за неговиот физички, ментален, духовен, морален или социјален развој. За таа цел треба да се: (I) определи минималната возраст за вработување; (II) да се обезбеди регулирање на работното време и на условите за работа; (III) како и да се определат соодветни казни или други санкции за да се обезбеди ефикасна примена на одредбите од овој член;
- заштита на децата од нелегалната употреба на опојни дроги и психотропни супстанции, како што е дефинирано со соодветните меѓународни договори, и спречување на користењето на децата во нелегално производство и трговија со тие супстанции;
- заштита на детето од сите форми на сексуално искористување и сексуална злоупотреба. За таа цел, државите членки посебно ги преземаат сите соодветни национални, билатерални и мултилатерални мерки за спречување: наведување или

присилување на детето да учествува во незаконити сексуални активности; експлоататорското користење на децата во проституција или во други незаконити сексуални дејствија; експлоататорското користење на децата во порнографски претстави и списанија; и

- да се спречи насилното одведување, продажбата или трговијата со деца за која и да било цел и во која и да било форма. Државите членки го штитат детето од сите други форми на експлоатација штетни за него.

Конвенцијата за правата на детето, ја истакнува потребата државите членки да ги преземат сите соодветни мерки за подобро физичко и психичко закрепнување и социјална реинтеграција на детето кое е жртва на некоја форма на насилство, занемарување, експлоатација, злоупотреба, мачење или некоја друга форма на свирепо, нехумано или понижувачко постапување или казнување, или на вооружени судири. Таквото закрепнување и реинтеграција се одвиваат во средина која го поттикнува здравјето, самопочитувањето и достоинството на детето.

Во Уставот на РМ, како највисок правен и политички документ на Република Македонија, најстрого се забранува секој облик на мачење, нечовечко или понижувачко однесување и казнување (член 11). Физичкиот и моралниот интегритет на човекот се неприкосновени. Тргувајќи од (I) непроценливото значење на правилниот развој и воспитување на детето за негово упешно вклучување како рамноправен член во општеството; (II) сметајќи дека во целост треба да биде подготвено да живее самостојно, да изгради правилен систем на вредносни морални норми и да биде воспитано во духот на мирот, достоинство, разбирање, толеранција, слобода и солидарност; (III) афирмирајќи ги неприкосновените и еднакви права и слободи на детето без оглед на социјалното потекло, имотната состојба, националната и етничката припадност, вероисповеста и способноста, како и (IV) имајќи ги во предвид принципите прокламирани во Декларацијата за правата на детето и Конвенцијата за правата на детето на ООН и во другите меѓународни акти, како и одредбите на Уставот на РМ за посебна заштита на децата Собранието на Република Мекедонија донесе Декларација за заштита на правата на детето. Во Декларацијата се изнесува постоењето на свесност за сè поприсутните појави на злоупотреба и манипулација со децата во семејството и општеството и нивното вклучување во девијантни и асоцијални активности. Како реакција на таквата негативна

појава се истакнува забраната за секаква злоупотреба и физичко или психичко малтретирање и злостување на детето и потребата да се почитува личниот, физичкиот и моралениот интегритет на детето и да се обезбеди заштита на неговите законски права и интереси. Собранието посебно укажува дека во случаи на занемарување на детето, кршење на родителските права и обврски, физичка злоупотреба и малтретирање на детето, негово економско искористување и наведување на вршење на кривични дела, просење, проституција и други инкриминирани и асоцијални појави, потребно е институциите, установите и службите кои се одговорни за грижа и заштита на детето, навремено да ги преземат сите соодветни законски, административни и други мерки. Истовремено, Собранието цени дека заради усогласување со меѓународните акти и со законодавството на ЕУ, потребно е Владата да ја согледа потребата од целосно законско регулирање на прашањето што се однесува на правата и заштитата на децата преку донесување на посебен кодифициран закон или преку изменување и дополнување на постојните закони кои се однесуваат на детето.

Сите облици на насилство, злоставување, злоупотребување или занемарување на децата со кои се загрозува или нарушува нивниот физички и личен интегритет, претставуваат повреда на едно од основните права на детето – правото на живот, опстанок и развој. Конвенцијата за правта на детето содржи посебни одредби кои се однесуваат на правата, на физички, на психички и на морален интегритет, и во однос на тоа се предвидени соодветни мерки:

- За заштита на детето од сите форми на физичко или ментално насилство, повреди или злоупотреба, занемарување или немарен однос, малтретирање или експлоатација, вклучувајќи ја и сексуалната злоупотреба (чл. 19);
- За заштита на детето од сите форми на сексуално искористување и сексуална злоупотреба (чл. 34); и
- За подобро физичко и психичко закрепнување и социјална реинтеграција на детето кое е жртва на некоја форма на занемарување, експлоатација, злоупотреба, мачење или некоја друга форма на свирепо, нехумано или понижувачко постапување или казнување, или на вооружени судири (чл. 39).

Улогата на правниот систем во овие процеси е назаменлива, и истата се остварува преку:

- Физичка заштита на децата, преку спречување на насилство врз нив (од страна на полицијата);
- Откривање и собирање на податоци за кривичните дела на штета на децата (од страна на полицијата и Јавното обвинителство);
- Спроведување на вонпарнична постапка за одземање на детето, односно лишување од родителското право и парнична постапка во споровите помеѓу родителите и детето (во соработка со органот за старателство и другите правосудни органи);
- Покренување на кривична постапка, спроведување на истрага и судење за кривичните дела чии жртви се малолетници (од страна на Јавното обвинителство, истражен судија, кривичен суд).

Во оваа смисла зборуваме за правна заштита на децата жртви на злоставување и занемарување што подразбира дејствување на два големи правни системи: системот на семејно-правна и кривично-правна заштита. Имено, овој систем подразбира норми од материјален и процесен карактер со кои една држава реагира на кривичните дела и пропишува кривични санкции за извршителите на истите.

1.2. ЗАШТИТНИ МЕХАНИЗМИ

Сегашното регулирање на насилството врз децата е парцијално, повеќе декларативно, прикажано во повеќе законски акти во кои се стави акцент врз одредбите за институциите, начините за вршење на надзорот, како и казните кои се предвидени за извршителите на насилство врз децата, а отсуствува точно утврдена процедура како заокружена целина за мерките што треба да се преземат за заштита на децата кои се жртви на насилство. Одредби со кои се превенира и инкриминира вршењето на насилство врз деца од страна на родителите и стручните лица се содржани во следниве правни документи:

- Кривичен законик

Сите активности, сторувања или пропуштања кои ги загрозуваат или повредуваат правата, доброта, вредностите и интересите на децата се инкриминирани со Кривичниот

законик како кривични дела за чие извршување нивните сторители подлежат на казна предвидена со закон. Кривичните дела може да бидат извршени од страна на родител, посвоител, старател или друго лице на кое му е доверено детето на чување и воспитување, доколку го напушти детето со намера трајно да се ослободи од него, или пак грубо ја запоставува должноста за грижа и воспитување на малолетното лице. Меѓутоа, насилството може да биде извршено и од страна на стручните лица вработени во училиштата за што исто така е предвидена кривична одговорност. За лицето кое при вршењето на службената должност малтретира друго лице, го застрашува, го навредува или воопшто спрема него постапува на начин на кој го понижува неговото достоинство и неговата личност предвидена е казна затвор од 6 месеци до пет години.

Кривичниот законик, во член 122, точка 19, исто така го дефинира и домашното насилство. Описот на семејното насилство опфаќа малтретирање, вербален напад, заплашување, закана или доведување во опасност на личната безбедност, физичко и психолошко насилство. Овие однесувања можеби не се упатени кон сопруг, партнер, дете, родител или друг член на семејството или домаќинството, без оглед на тоа дали се наоѓа во брачна или вонбрачна заедница, вклучувајќи поранешни брачни партнери, блиски партнери и лица кои имаат заеднички деца.

Кривичниот законик сепак не пропишува санкции за институциите кои според своите основни одредби се обврзани да ги документираат, пријавуваат и евидентираат случаите на насилство, а не го прават тоа.

- Закон за семејство

Семејното насилство, се чини, претставува една од областите која е предмет на целосна регулација со точно предвидени правила на постапување и мерки на преземање.

Законот за семејство е област со детални и специфични правила што се однесуваат на заштитата на детето. Член 33а ги забранува сите видови насилство во брак и во семејството. Член 90, точка 2 се осврнува на малтретирањето или запуштањето на децата од родителите, коишто физички или емоционално го повредуваат детето, потоа се

однесува на сексуална злоупотреба на детето, присилување на работа на дете несоодветно за неговата возраст, поддршка на злоупотреба на супстанции од нивното дете, наведување на дете во вршење на социопатолошки дела, напуштање на дете за период подолг од три месеци или на каков било друг начин кога се кршат правата на детето. По член 94, е додадено ново поглавје ви-а со 12 нови членови (94а-94ј) што се однесуваат на „нестабилни односи и насилство во брак и семејство“. Член 94б го опишува домашното насилство кога член од семејството со закана или сила врши емоционално, физичко или полово злоупотребување и насилство или предизвикува материјална, сексуална или трудова експлоатација на друг член од семејството. Последните дополнувања исто така се однесуваат за заштитата на жртвите на насилство во засолништа.

Законот за семејство им дава посебна улога и одговорност на центрите за социјална работа во справувањето со домашното насилство. Центрите можат да преземат дејствие по свое сознание или по пријави од полицијата, здравствените и образовни институции, родители и соседи, но механизмите за пријавување инциденти се регулирани од скоро со Стандардните оперативни процедури за постапување во случај на домашно насилство. Центрите можат да обезбедат соодветна здравствена заштита, психо-социјално интервенирање и лекување, ги упатуваат жртвите во засолниште, ги известуваат соодветните институции за гонење и даваат правна помош и застапување пред судот (член 94е).

- Закон за заштита на децата

Со овој закон се уредува системот, организацијата и начинот на обезбедување заштита на децата. Заштитата на децата, во смисла на овој закон, се остварува преку обезбедување на определени права и форми за заштита на децата.² Установите за згрижување и воспитување на децата се јавни (општинска детска градинка и детска градинка на општината во Градот Скопје) и приватни детски градинки. Во нив се забранува

---

² Права за заштита на децата се: детски додаток, посебен додаток, помош за опрема на новороденче и партиципација. Форми за заштита на децата се: згрижување и воспитување на деца од предучилишна возраст, одмор и рекреација на деца и други облици на заштита.

психичко или физичко малтретирање, казнување или друго нечовечко постапување или злоупотреба на децата. Во Законот точно се утврдени условите кои треба да ги исполнуваат стручните работници во вршењето на работите на згрижување и воспитување на деца. Извршувањето на стручната работа во дејноста заштита на децата е под стручен надзор, со кој се утврдува дали стручната работа за остварување на заштита на децата е заснована на современи, научни и стручни методи и достигнувања за тој вид на дејност и дали таа се организира на најцелисходен и најефикасен начин. Со парична казна за прекршок се казнува установата за деца, односно физичкото лице кое самостојно врши одредени работи од дејноста згрижување и воспитување на деца, како и агенцијата за давање на услуги на повик ако во истата се врши злоупотреба на деца, психичко или физичко малтретирање, казнување или друго нечовечко постапување кон децата.

- Законот за основно образование и Закон за средно образование

Со овие Закони се уредува дејноста на основното и средното образование како дел од единствениот воспитно-образовен систем. Основното образование се организира и остварува во основно училиште, во здравствени установи, во воспитно-поправни домови, казнено-правни установи во согласност со овој закон. Средното образование се организира во средни училишта, кои може да бидат јавни и приватни. Кон учениците кои не ги извршуваат должностите и ги повредуваат правилата на воспитно-образовната работа може да се применуваат само педагошки мерки. Забрането е телесно и психичко малтретирање на ученикот. Стручен надзор во основното училиште врши Бирото за развој на образованието на начин што е утврден со закон. Инспекциски надзор во основното училиште вршат Државниот просветен инспекторат и овластени инспектори на општината на начин што е утврден со закон. Основното училиште е должно да овозможи вршење на стручен и инспекциски надзор. Во казнените одредби на Законот за основно образование се предвидува парична казна за наставникот доколку врши телесно и психичко малтретирање на ученикот. Во Законот за средно образование исто така се забранува телесно казнување и психичко малтретирање на ученикот.

Според овие два закона за образование, инцидентите на насилство и малтретирање можат во инспекторатот да ги пријават деца, родители, наставници,

директори на училишта и обични граѓани. сепак, законите не наложуваат никаква обврска на училиштата да евидентираат и пријавуваат појави на малтретирање, ниту пак има добра свесност за видовите однесувања што претставуваат малтретирање, злоупотреба или насилство.

- Закон за просветна инспекција

Вршењето просветен инспекциски надзор опфаќа надзор над квалитетот на образовниот процес и ефективноста преку евалуација на работата на воспитно-образовните установи, основните и средните училишта и вршење на надзор над примената на законите, другите прописи и општи акти од областа на образованието и воспитанието. При вршењето на надзорот просветниот инспектор има на располагање неколку законски мерки за констатираните недостатоци, тој може да му предложи на раководниот орган на воспитно-образовната установа да примени мерка за отстранување на вработен од работно место ако при вршење на надзорот утврдил дека постои основано сомневање дека наставник и други лица кои се вклучени во воспитно-образовниот процес сториле повреда со тоа што вршат физичко и психичко малтретирање врз децата и учениците, како и ги наведуваат кон сексуална злоупотреба или сексуално ги злоупотребуваат учениците или студентите. Ако просветниот инспектор при вршењето на надзорот утврди дека со повреда на законот или друг пропис е сторен прекршок или кривично дело, должен е без одложување да поднесе барање за поведување прекршочна постапка, односно да поднесе пријава за кривично дело.

- Закон за социјална заштита

Во Законот за социјална заштита се предвидуваат мерките за помош и заштита на лицата кои имаат потреба за тоа. Врз основа на правата од социјалната заштита, а под условите утврдени со овој закон, се обезбедуваат услуги и се преземаат мерки преку кои се остварува: социјална превенција, вонинституционална и институционална заштита, социјална помош на корисниците на социјална заштита. За остварување на системот на социјална заштита се основаат јавни и приватни установи за социјална заштита. Центарот

за социјална работа се основа како јавна установа за социјална заштита со јавни овластувања за вршење работи од социјалната заштита. Институционалната заштита на децата ја вршат установи за сместување на деца и млади без родители и родителска грижа, деца и млади со воспитно социјални проблеми и со нарушено поведење; деца и младинци со пречки во интелектуалниот и телесниот развој. Надзор над стручната работа, која се врши заради согледување, следење, контрола, увид и унапредување во начинот и квалитетот на стручната работа и ефикасноста во остварувањето на функциите во установите за социјална заштита врши Заводот за социјални дејности.

Детето кое е жртва на насилство има потреба од заштита и помош, односно има социјална заштитна потреба. За лицата кои имаат потреба од социјална заштита, односно се наоѓаат во реална неповолна ситуација велиме дека се лица во состојба на ризик. Во Република Македонија не постои правно регулирана постапка, ниту изградена методологија за работа со овие деца.

За да се обезбеди максимална заштита на децата и да се надминат на сè поприсутните девијантни појави, неопходно е да се донесе национална стратегија за млади. Истовремено, заради усогласување со меѓународните акти и со законодавството на ЕУ, согледана е потребата од целосно законско регулирање на прашањето што се однесува на правата и заштитата на децата преку донесување на посебен кодифициран закон.

Со новата законска регулатива треба точно да се дефинира: која категорија на деца се наоѓаат во состојба на ризик, кои органи се должни да постапуваат со цел помош и заштита на децата во ризик, кои мерки на заштита и помош може да се преземаат и во кој рок, вклученост на семејството во реализацијата на програмата и санкционирање на родителите кои не ги вршат родителските должности и надзор над стручната работа во установите за згрижување, воспитание и образование на децата и санкционирање на стручните работници кои не постапуваат во согласност со предвидените правила и поставените стандарди.

Во рамките на кодифицираниот законски акт подетално треба да се уреди: точно дефинирање на поимот насилство врз децата и актите коишто се сметаат за акти на насилство врз децата, начините на превенирање на насилството врз децата, постапувањето со децата жртви на насилство, надлежност на органите за постапување и мерките за помош и заштита на децата жртви на насилство.

- **Националната стратегија за спречување на насилството во училиштата**

Националната стратегија го воспоставува патоказот за создавање на безбедна и здрава училишна средина која е неопходна за психо-социјалниот и емоционалниот развој на сите ученици, средина која е неопходна за учениците да го постигнат својот целосен потенцијал. Целта на тригодишната стратегијата (2012-2015) е да се обезбедат вистинските услови за спречување на сите видови на насилство во училиштата преку создавање на топла и стимулативна училишна средина и промовирање толеранцијата во училиштата.

Стратегијата е градена на политика на севкупна општествена одговорност и хармонизирана институционална акција на сите чинители на национално, локално и училишно ниво. Клучната улога за намалување на насилството во училиштата ја има системот на образование. Преку вклучување и соработка на сите чинители во образованието на национално, локално и училишно ниво, стратегијата ќе ги насочува превентивните активности кои се однесуваат на четири сегменти: поддршка за безбедна училишна средина; зајакнување на капацитетите за превенција на насилното однесување; градење на механизми за интервенции во случај на насилство, и зајакнување на соработката помеѓу Бирото за развој на образованието, Државниот просветен инспекторат и Центарот за средно стручно образование.

За да се обезбеди систематско прифаќање на пристапот на превенција и заштита наспроти контрола и казнување, од сите училишта во земјата се очекува да изработат протокол и акциски план за спречување и намалување на насилството и да ги вклучат учениците во изработката на акцискиот план и политика.

Со политиката, исто така се воведуваат и механизми на отчетност, вклучително и обврска на Министерството за образование и наука да обезбедува квартални извештаи за состојбата до владата во врска со статусот на изработка и спроведување на тие акциски планови во целата земја.

Составен дел на оваа стратегија претставува **протоколот за безбедност и процедурите во случај на насилство**. Оваа практична алатка за училиштата претставува практично и детално упатство за пристапот кој треба да го применат, и за мерките и активностите кои придонесуваат за безбедна средина за учење.

2. ДЕФИНИРАЊЕ НА НАСИЛСТВОТО

2.1. ШТО Е НАСИЛСТВО И КАКО СЕ МАНИФЕСТИРА

„Ненасилството не е облека да може да се облече и соблече кога сакаме. Неговото место е во срцето и мора да биде неразделен дел од нашето битие.“

Махатма Ганди

Очигледно е дека не постои некаков вид на интеракција помеѓу луѓето која би била имуна на насилство: тоа може да се забележи секаде, меѓу членовите на семејството, во врсничките групи, во училиштето, па и меѓу државите. Поради исклучителната сериозност на насилството, тоа станува предмет на различни дисциплини кои го опишуваат користејќи различен речник на поими, развиен во рамките на секоја дисциплина поединечно. Токму поради тоа не е ни чудно што постојат големи разлики во сфаќањата за тоа што е насилството, кои начини на човековото однесување можеме да ги сметаме за насилни, а кои не, кои термини претставуваат синоними за насилството, а кои се само негови делови. Токму поради термилошката разновидност, неопходно е на самиот почеток да

прецизираме што се подразбира под терминот насилство и кои карактеристики ги сметаме за дистинктивни за однесувањето кое го квалификуваме како насилно.

Во ова истражување ќе појдеме од дефиницијата која насилството го определува како **однесување кое се превзема со намера на некој друг неоправдано да му се нанесе болка, страв, срам и понижување**. Оваа резимирана дефиниција во голема мера коинцидира со дефиницијата што ја дава Милосављевиќ (Milosavljević, 1998:3), во која насилството се поистоветува со: *„различни акти, постапки и однесувања на поединците, групите и општествените институции во односите спрема луѓето, кои вклучуваат примена на физичка, психичка, политичка или некој друг вид на сила и со која се загрозува физичкиот, психичкиот или социјалниот интегритет на човекот и се предизвикуваат физички и психички оштетувања и други неповолни последици.“*

Битно е да се напомене дека ваквото дефинирање на насилството не се однесува само на физичката агресија, како што е тоа случај со други дефиниции. Така на пример Олвејс (Olweus, 1999:12) насилството го дефинира како „агресивно однесување во кое актерот, насилникот, го користи сопственото тело или некој предмет (вклучувајќи и оружје) за да нанесе (релативно сериозна) повреда или непријатност на некое друго лице“. Слична е и дефиницијата според која насилството е „однесување на едно лице спрема друго лице на кое намерно му се заканува дека ќе му се нанесе, се обидува да му се нанесе или навистина му се нанесува повреда“ (Reiss & Roth, 1993:35). Насоченоста кон физичка агресија и употреба на моќ е присутна и во дефиницијата што ја дава Светската здравствена организација, според која насилството е „намерно користење на физичка сила или моќ против себе или некое друго лице, или против некоја група или заедница, кое води, или може да доведе до повреда, смрт, психолошка повреда, неразвиеност или депривација“ (WHO, 1999:2).

Ваквото одредување на насилството е многу ограничено. Денеска, дури и во секојдневната употреба на терминот насилство се мисли не само на физичко, туку и на вербално и социјално насилство. Дури и оние истражувања кои тргнале од потесното дефинирање на насилството, подоцна својот предмет на истражување го прошириле и на другите видови на агресија.

Почетоците на систематското истражување на насилството помеѓу врсниците, а особено во училишните клупи се поврзани со името на Ден Олвејс (Dan Olweus), професор по психологија на Бергенскиот Универзитет. Тој, во почетокот на седумдесетите години на минатиот век започнал да се занимава со оваа проблематика, дефинирајќи го поимот „насилство помеѓу деца во училиште“ и неговата распорстаранетост. Олвејс дава најсеопфатна дефиниција за насилство врз децата според која „ученикот е злоставуван или виктимизиран кога е перманентно изложен на негативни постапки од страна на еден или повеќе ученици“ (Olweus, 1993:9). Приложената дефиниција претставувала поттик за научниците од Скандинавските земји, а подоцна и за оние од другите развиени земји да започнат да се занимаваат со оваа проблематика. На јавноста овој проблем почнал да ѝ се наметнува во 1983 година кога три момчиња од Норвешка извршиле самоубиство поради насилството на кое биле изложени од страна на нивни врсници. Истата година, Норвешкото Министерство за образование започнало кампања за решавање на проблемите поврзани со насилството меѓу децата, што претставува нов период во решавањето на оваа проблематика. Интересот за насилството помеѓу децата од маргинален проблем кон кој биле фокусирани мал број научници, станал централен и предмет на интерес на голем број интердисциплинарни научници, но и на целото општество.

Сепак, податоците говорат дека истражувањата поврзани со насилството помеѓу децата започнуваат во Скандинавските земји под терминот „mobbing“, кој го вовел училишниот лекар П. П. Хајнман (P. P. Heinemann) користејќи го во контекст на расна дискриминација. Овој термин произлегува од англискиот збор „mob“ а означува релативно голема и анонимна група на луѓе вклучени во девијантно дејство спрема еден поединец (Olweus, 1998). Меѓутоа, по извесен период била констатирана одредена недоследност во употребата на овој термин, па истиот бил заменет со *bullying*, *bully/victim problems*, *victimization* – термини кои сега се и меѓународно прифатени.

Во дефиницијата на Фарингтон (Farrington) *bullying* се дефинира како: „било кој облик на физичко или психичко нанесување на штета од страна на помоќен и посилен ученик (или група на ученици) на послаб ученик“ (Baldry, 2003:714). Дефиницијата на

Олвејс, според која „ученикот е злоставуван или виктимизиран кога е перманентно изложен на негативни постапки од страна на еден или повеќе ученици” (Olweus, 1993:9) во голема мера кореспондира со онаа на Фарингтон. Во согласност со тоа, можеме да кажеме дека станува збор за bullying само кога се задоволени следните три елементи:

- **Негативни постапки** – негативните постапки претставуваат постапки кои некој намерно ги задава или настојува да ги зададе на некој друг со цел да го повреди или да му нанесе непријатност. Ова може да се поврзе со агесијата, која Берковиц (Berkowitz) ја дефинира како „било кое однесување (физичко или психичко) спроведено со намера да повреди некого (физички или психички) (според Žižul, 1989). Од тука може да се заклучи дека негативните постапки се всушност агресивни постапки кои се манифестираат преку *зборови* (закани, потсмевања, навреди), *физички контакт* (удирање и туркање со раце и нозе, штипење) или *без употреба на зборови и физички контакт* (исклучување на некого од група или од игра).
- **Повторливост и трајност** – за одредена негативна постапка да може да се смета за насилна, истата мора да биде повторлива и трајна. Овој елемент е вклучен во дефиницијата за bullying бидејќи во спротивно и повремени безначајни постапки против еден ученик (како закачкање, кое може да биде знак и на симпатија или да биде составен дел од играта) можат да бидат дефинирани како насилство меѓу децата.
- **Асиметричен однос на сила** – за поимот насилство се зборува само во оној момент кога помеѓу учениците постои непропорционален однос на сила, односно доколку ученикот кој е изложен на насилство не може да се одбрани и е беспомошен во однос на оној кој го злоставува. Вистинската и / или перцепираната асиметричност можат да се јават во ситуации кога жртвата е навистина физички послаба од злоставувачот, но и доколку жртвата се доживува ментално послаба, како и во ситуација кога постои непропорционален број на жртви и злоставувачи (на пример, една жртва и двајца злоставувачи).

Во нашата терминологија, наместо bullying најчесто се користат термините: насилство помеѓу деца, злоставување помеѓу деца, виктимизација, проблем жртва/злоставувач, врсничко насилство, училишно насилство. Иако терминот насилство меѓу деца се користи најчесто, Олвејс прави дистинкција помеѓу термините насилство и bylling. Тој насилството го дефинира како агресивно однесување во кое напаѓачот го користи сопственото тело или некој објект со цел да нанесе (релативно сериозна) повреда на друго

лице, па според него насилството и *bullying*-от можат да се користат како синоними само во оние случаи кога се користи физичка сила (Olweus, 1993). Бидејќи во нашиот јазик сите шест поими (насилство меѓу деца, злоставување меѓу деца, виктимизација, проблем жртва/ злоставувач, врсничко насилство, училишно насилство) се користат многу често, за потребите на ова истражување ќе бидат користени со исто значење.

Потребно е да се воочи дека од Олвејсовото дефинирање на насилството не произлегува податокот дека силеџството е еден облик на насилство, туку дека насилството и силеџството се облици на агресивност кои делумно се преклопуваат. Физичките напади кои не се повторливи и/или во кои не постои дисбаланс на моќ би спаѓале во насилство, но не и во силеџство, повторливите облици на психолошко и социјално злоставување би спаѓале во силеџство, но не и во насилство, додека пак, облиците на психолошко и социјално злоставување кои не се повторливи и/или не постои дисбаланс на моќ, не би спаѓале ниту во силеџство ниту во насилство, туку само во агресивно однесување (Popadić, 2009).

Во современата литература се сретнуваат и други дефиниции за насилството, а разликите во дефинирањето произлегуваат од тоа што авторите од различен аспект и со различна цел се фокусираат на овој феномен. Branislava Popović-Čitić (според Popadić, 2009) направила систематизација на бројни дефиниции на насилното однесување и покажала како дефинициите се разликуваат во зависност од професионалната перспектива на истражувачите - дали се работи за правна, криминолошка, клиничко-дијагностичка, медицинска или психолошка дефиниција на насилното однесување.

На пример, на прашањето што претставува насилство, Jelena Srna (2003:3) одговара дека тоа е нелегална и неморална употреба на сила со која се прави штета на себе си, на другите и на средината, како и дека „насилството се врши со намера некому да му се нанесе бол или повреда. Значи за насилниот акт, карактеристични се две работи: намера и повреда“ (2003:5).

Олвејсовите одредувања послужиле како појдовна основа во многу истражувања, меѓутоа важно е да разјасниме дека во ова истражување наведените термини нема да

бидат користени ниту онака како што Олвејс ги дефинирал, ниту пак онака како што е неговата класификација модифицирана во пракса. За разлика од неговите дефинирања, покрај покрај физичкото насилство, предмет на истражување ќе бидат и формите на психолошка и социјална агресија, насилните однесување кои се јавиле и само еднаш, насилството каде не мора да постои непропорционална сила и моќ, и насилното однесување помеѓу децата и насилното однесување на возрасните спрема децата. Ваквото разгледување на насилството и употребата на овој термин во пошитока смисла се сретнува и во други истражувања (Thompson et al., 2002; Benbenisty and Astor, 2005).

Од овие причини, за целите на ова истражување, се тргнува од поширока дефиниција за насилството, како оние дека насилството е „однесување кое предизвикува физичка и психолошка штета“ (Varnava, 2002). Воведувајќи го елементот во дефинирањето, дека насилството претставува намера да се нанесе штета некому, се овозможува да се направи дистинкција помеѓу насилното однесување и случајните повреди, обичните детски несогласувања, и повременото „одмерување на силите“ помеѓу децата.

Насилството или злоставувањето меѓу децата во однос на видот може да биде *директно и индиректно*. За директно насилство се зборува кога жртвата е постојано и трајно напаѓана со директно нанесување на штета (како, на пример, физички повреди, вербални навреди, крадење на пари и слично), а за индиректно кога жртвата е постојано и трајно напаѓана без директно нанесување на штета (како, на пример, ширење гласини и невистини, наговарање на врсниците да не се дружат со одредено дете) (Baldry, 2003).

Освен гореднаведените класификации, насилството меѓу децата може да биде *вербално* (навредувања, ширење на гласини, исмејувања, закани) и *телесно* (удирање, буткање, штипење). Во рамките на овие два вида на насилство можат да се издвојат четири подтипови на насилно однесување и тоа: *сексуално* (насилство кое подразбира несакан физички контакт по интимните делови на телото и навредливи коментари во однос на сексуалноста), *културно* (насилство кое подразбира навреди по национална, религиозна и расна основа), *економско* (насилство кое подразбира кражби и изнудување

на пари) и *емоционално* (насилство кое подразбира намерно исклучување на жртвата од заедничките активности во рамките на групата или нејзино игнорирање)³.

Во студијата од 2006 година на Генералниот Секретаријат на Обединетите Нации „Насилство врз децата“ (<http://www.unviolencestudy.org/>) дадени се податоци кои говорат за присутноста на насилството врз децата во училиштата. Така во истата се наведени следниве факти на кои треба да се обрне внимание:

- Големиот број на деца во училиштата, општествената стигматизација и дискриминација, како и лошо обучениот кадар го зголемуваат ризикот од појавата на насилство. Често, не постојат успешни механизми за надзор и инспекција, ниту пак постои соодветна правна регулатива и контрола од страна на Владата. Извршителите не сносат никаква одговорност, што ја поттикнува културата на заштита на извршителите и води до толерирање на насилството над децата.
- Насилството кое се споредува во овие училиштат со цел „дисциплинирање на децата“ вклучува удирање на децата, повеќедневно заклучување во темни и ладни простории⁴ (2006).

Класифицирањето на насилството во согласност со начинот на манифестирање укажува на неговата разновидност која се манифестира во човековата интеракција, додека, пак, класифицирањето на насилството во согласност со мотивите треба да покаже како навидум исти постапки можат да претставуваат потполно различни видови на насилство, кои бараат различен третман.

2.2. ДЕЦАТА И НАСИЛСТВОТО

³ <http://www.poliklinika-djeca.hr/>

⁴ United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children Regional Desk Review: Middle East and North Africa Region 2005, p. 19;
Mental Disability Rights International, Hidden Suffering: Romania's Segregation and Abuse of Infants and Children with Disabilities (Washington, D.C., Mental Disability Rights International, 2006)

Насилството кон децата со право се смета за сериозен вид на насилство, особено поради евенуалната немоќ на детето самостојно да се одбрани, како и поради сериозните и најчесто долготрајни последици кои насилството ги предизвикува кај жртвата.

Сликата за детството во социјалните митови многу често е идеализирана како еден од најсреќните периоди за играње и дружење со врсниците. Навистина, дружењето со своите врсници е многу битно, интересните игри и вистинските пријатели претставуваат најголема придобивка за децата, но за несреќа, тоа не значи дека сите интеракции со врсниците секогаш претставуваат извор на среќа. Понекогаш, токму врсниците, се најголемите виновници кои предизвикуваат болка и истовремено се причина за многубројни тажни денови во периодот на детството. Една од тие несреќи, што понекогаш децата ја искусуваат во периодот на детството, е и насилство од страна на врсниците.

Насилството спрема децата, како што се истакнува во студијата на Обединетите нации „Насилство над децата“ (2006), е скриено, непријавено и длабоко документирано, поради повеќе причини. Прво, децата се плашат да го пријават насилството, второ, дел од нив веруваат дека насилството на кое се изложени е неизбежно и нормално (и навистина во многу средини различните форми на насилство се користат како легитимно средство за контрола и казнување) и трето, доколку детето или возрасниот се одлучат да го пријават насилството-не постојат безбедни и сигурни начини истото да се направи⁵.

Проблемот поврзан со насилството врз децата станува сè поактуелен, како во светот, така и кај нас. Важноста на потребата за вложување на истражувачки и апликативни напори на експертите произлегува првенствено од фактот дека насилството врз децата има низа негативни последици. Со оглед на тоа што подоцнежниот развој на детето во значајна мера е детерминиран од раните развојни постигнувања, насилството врз детето во раниот детски развој нема само моментални последици врз неговото функционирање, туку влијае и врз неговиот подоцнежен психосоцијален развој. Исто така,

---

⁵ World Report on Violence against Children (2006), United Nations Secretary-General's Study (www.unviolencestudy.org)

мора да се напомене дека насилството врз детето многу ретко претставува изолиран трауматски настан, туку напротив, тоа најчесто се случува во семејството, училиштето, институциите за социјална заштита и локалната заедница, каде е проследено и со ред други негативни влијанија и стресори (алкохолизам, наркоманија, изолираност од средината...).

2.2.1. ЕМОЦИОНАЛНО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА

Во современата литература која се однесува на психофизичкиот развој на децата кои се жртви на насилство, најчесто се споменуваат сексуалното и физичкото насилство, додека поретко се мисли на емоционалното (психолошко) насилство. За ова постојат повеќе причини, вклучувајќи го и податокот дека емоционалното насилство е недоволно јасно дефинирано како и дека тоа тешко се докажува. Во литературата наместо терминот емоционално насилство многу често се употребува и терминот психолошко насилство. Авторите кои го користат овој термин сметаат дека е посефатен бидејќи тој во себе ги вклучува и емоционалното и когнитивното насилство.

Нормалниот емоционален развој на едно дете претставува дека тоа ќе има можност да научи да ги манифестира емоциите на социјално прифатлив начин. Кога емоционалниот развој напредува нормално, децата учат како да се соочуваат со фрустрациите, имаат позитивна слика за себе и учат да им праќаат адекватни емоционални пораки на другите со помош на зборови, гестови и активности. Во спротивно, доколку децата се жртви на емоционално насилство, се соочуваат со проблеми во изразувањето на емоциите, во контактите со другите, во комуникацијата, во односот кон себе си, што значи дека е загрозен нивниот развој, а последиците во некои сегменти траат и цел живот.

Детето се раѓа најзависно од сите живи суштества и од моментот на доаѓање на свет се соочува со светот кој му е пријателски или непријателски наклонет, кој го прифаќа или отфрла, и врз основа на таа релација формира слика за светот – најпрвин преку

контактите со најблиските, а потоа и со пошироката средина. Врз основа на таа врска се формира и детското ЈАС, па затоа и слободно можеме да кажеме дека растењето е процес кој ја дефинира иднината, и доколку во тој процес на растење детето не зачекори со доверба и потребната љубов се развиваат низа психички проблеми како ниско самопочитување, несигурност и страв – што се извор на болести и стресови за во иднина. Детето од возрастите очекува заштита и љубов, им пристапува со доверба, но за жал, возрастите, многу често свесно или несвесно, задоволувајќи ги сопствените лични потреби, ги повредуваат децата, користејќи ги како изговор за несогласувањата во семејството, манипулирајќи со нивните чувства, кочејќи го нивниот адекватен психосоцијален развој.

Постојат голем број на видови на емоционално насилство, и сите тие ја инволвираат потребата за апсолутна контрола врз децата.

Најчести видови на емоционално насилство спред Буљан-Фландер (Buljan-Flander i Косијан-Нерсигонја, 2003) се:

- *Отфрлање на детските потреби;*
- *Тероризирање на децата со континуирани вербални напади кои предизвикуваат клима на страв, напнатост и несигурност;*
- *Игнорирање и деградирање на децата што вклучува недостиг на позитивна стимулација;*
- *Манипулирање на децата со цел задоволување на некои свои потреби кои не се во согласност со оние на децата;*
- *Изолација;*
- *Константен сарказам, понижување;*
- *Поддржување на детското неадекватно однесување, подмитување; и*
- *Притисок на децата побрзо да пораснат што произлегува од родителските потреби, а децата не можат да ги задоволат поради својот психобиолошки развој*

→ **Отфрлање на детските потреби**

Од моментот на раѓање детето има потреба не само за храна, топлина и чистота, туку и за топлина на човеково тело, милозвучен и нежен глас, звуци кои го смируваат и мириси кои го опуштаат. Во разни фази од детскиот развој, детските потреби се различни, но се случува средината да не одговара на неговите потреби, да го злоставува и директно негативно да влијае на неговиот развој.

Постојат голем број истражувања кои покажуваат дека децата кои се развивале во средина во која биле задоволени нивните биолошки потреби, но не и емоционалните, во подоцнежниот развој покажуваат психички пореметувања, како што се несигурност, ниско самопочитување, агресија, а овие карактеристики претставуваат основа за формирање на негативни односи со другите лица. Многу често се сретнуваме со насилство во семејството кое се пренесува генерациски (трансгенерациски пренос), а причините за истото лежат во најраните контакти и искуства оформени во детството, па детето подоцна ги пренесува во семејството и својата средина (Реџник, 2006). Истражувањата покажуваат дека многу често злоставуваните деца подоцна стануваат насилници или депресивни лица кој, во кризни ситуациии се обидуваат да извршат самоубиство, а често и нивниот интелектуално функционирање и биолошкиот развој некореспондираат со нивната хронолошка возраст (Косијан-Нерџигоња, 2003). Денеска, од особено значење е приврзаноста, па и речиси сите истражувања покажуваат дека лицата кои како мали воспоставиле несигурна приврзаност со своите најблиски, во подоцнежните години лошо функционираат на социјално и академско ниво, додека оние со адекватна приврзаност се многу поуспешни (Bowlby, 2005). Најчесто, однесувањето на возрасните е одговорно за лошата слика за себе што ја формира детето, што станува несигурно, зависно од средината, повеќе отколку што тоа од него го бара фазата на биопсихолошки развој, манифестира емоционална нестабилност, негативизам и е изолирано во друштво.

Отфрлањето во себе ги опфаќа следниве активности: одбивање на детските потреби за психолошка, медицинска или едукативна помош, омаловажување и потсмевање, критикување и повредување, спречување на детската развојна автономија, оневозможување на приврзаност со други лица, отфрлање и исмевање на детските идеи,

отфрлање на детето со нагласување дека е незрело, нарекување на детето со погрдни имиња (глупаво, бескорисно, дебело, грдо), ставање на детето во подредена позиција, континуирано третирање на адолесцентот како мало дете и подредување на детските потреби на потребите на возрасниот (Higgins & McCabe 2000).

→ Тероризирање на децата со континуирани вербални напади кои предизвикуваат клима на страв, напнатост и несигурност

Тероризирањето на децата опфаќа дразби со различен интензитет за кои детето не е спремно ниту биолошки ниту психолошки и кои кај него предизвикуваат страв и паника. Родителите, наставниците и стручните служби многу често во контактите со децата реагираат во согласност со сопствените потреби и расположение, па во некои ситуации реагираат премногу нежно, а во некои премногу грубо, неводејќи сметка за потребите и желбите на децата. Во претераната нежност на родителите најчесто се крие родителското незадоволство, страв, депресивност и конфликти. За таквите родители детето е средство со чија помош ја решаваат својата напнатост, страв и немир. Така, на пример, често се случува депресивни и несигурни мајки патолошки да се поврзат со своите деца, гушејќи ги со својата нежност, предизвикувајќи кај децата страв и непријатност. Таквата мајка, на тој начин несвесно си ги решава сопствените проблеми и незадоволства, особено оние со сопругот и средината. Детето, кое сликата за светот ја гради преку реакцијата на возрасните, останува збунето затоа што не е во состојба да ги следи промените во однесувањето на неговите најблиски, ниту пак да разбере зошто некој се однесува на таков начин. Често, детето за таквото однесување на неговите најблиски причината ја бара во сопственото однесување, кај него се јавува чувство на вина, се плаши да не ги изгуби родителите или нивната љубов, па кај него се јавува страв да ги изрази сопствените чувства. Еден од најбитните фактори за адекватен емоционален и психосоцијален развој е константноста на објектот и константноста на однесувањето преку кои детето ги формира своите ставови и сликата за светот и за себе си. Овие ставови се одговорни за сите подоцнежни односи во животот.

Ако возрасните, поради своите проблеми не водат доволно сметка за детето и неговите потреби и можности за сфаќање и прифаќање, туку се исклучиво насочени кон себе и кон сопствените моментални потреби, тогаш тие го злоставуваат детето бидејќи со сопствените постапки кај него предизвикуваат цела низа на психички проблеми, промени, па и болести. За најчести видови на тероризирање можат да се споменат следниве: константни закани на детето (со оружје, нож и слично), употреба на бизарни дисциплински методи, непрекинато нагласување на детската вина, хаотично, неконзистентно однесување на родителите, исмејување на детските стравови и казнување (на пример ако детето се плаши од темница, се затвара во мрачна просторија), принудување на детето на игри и активности од кои се плаши, константни закани со суицид и постојано присуство на семејно насилство (Косијан-Нерцигонја, 2003). Во тероризирање се вбројуваат и ритуалистичките злоставувања, кога родителите ги вклучуваат своите деца во систематски, бизарни групни активности во рамки на религиските и псевдорелигиски активности (Higgins & McCabe, 2000, Wolfe, 1999.)

Изложеноста на децата на семејното насилство доведува до осамување, развивање на склоност кон земање на средства за зависност, а истражувањата покажуваат дека се развиваат и сериозни оштетувања на мозокот, како последица на сериозен психолошки притисок (Flaherty et al., 2009). Важно е да се нагласи дека изложеноста на децата на насилство започнува уште во најраната доба и се развива со кумулативен ефект, а децата најчесто покажуваат континуирана иритабилност, незрело однесување, регресија на раните фази од развојот (на пример, во говорот или пак контрола на сфинктерите) и анксиозност. Според податоците, секоја година повеќе од 3,3 милиони американски деца се изложени на насилство (во семејството, во училиште) (Pearl, 2002), а според мислењето на Американската психијатриска установа во насилство врз децата спаѓа и континуираното гледање на телевизија кое кај некои деца изнесува повеќе од 10 часа дневно.

Родителите кои вршат тероризирање најчесто потекнуваат од семејства во кои значајно биле пореметени родителските и семејните односи. Поради лошото детство, тие најчесто не знаат на децата да им го пружат она што и самите не го добиле, ги повторуваат истите грешки кои ги научиле во својата најблиска средина. Тероризирањето речиси

секогаш води до зголемена несигурност, а еден од најбитните стабилизатори на детскиот развој и однесувањето е сигурноста стекната во примарната средина. Кај малите деца, стравот од губење на саканиот објект е еден од најчестите стравови кои детето ги доживува и претставува загрозувачки фактор кој е одговорен за неговиот подоцнежн развој. Сепарациските стравови, стравовите од одвојување и губиток се причина за низа болести и пореметувања. Сепарацијата од најблиските, промените во однесувањето на најблиските, како и осцилациите во расположението кај детето најчесто имаат поголемо значење отколку што тоа е реално, и тоа на нив реагира со депресија и страв од сопствената одговорност за нивното однесување (Harkness & Lumley, 2008).

→ Игнорирање и деградирање на децата што вклучува недостаток на позитивна стимулација

Игнорирањето во себе опфаќа неодговарање или задоцнето одговарање на детските потреби, отсуство на помош кога на детето му е потребна, неучествување во процесот на социјализација и на тој начин оневозможување на развојот на детските социјални процеси од страна на примарната средина. Познато е дека во развојот на децата, освен психобиолошката компонента, значајна улога има и социјалната компонента, што значи дека децата во одредена фаза на својот развој, треба да контактираат и комуницираат со својата средина, кругот на врсници и други лица од заедницата, а не само со членовите на своето најблиско семејство. Меѓутоа, за жал, некои деца се лишени од овие неопходни социјални процеси, кои се клучни за адекватен детски развој. Причините за тоа се многубројни, а најчесто тука спаѓа стравот „да не му се случи нешто лошо на детето“, каде многу често проблемот е самиот родител кој поради своите трауми или несигурност, му ги пренесува на детето своите стравови и директно води до сериозни психички проблеми кај него.

Во најчести облици на игнорирање спаѓаат: недостаток на стимулација на вистинскиот начин, неодговарање на детските потреби, негледање на детето во очи, ненарекување на детето по име туку со заменски зборови или неодредени зборови, недопирање на детето, игнорирање на присуството на детето, однесување како детето да не постои и непокажување на емоции („не сакам да го размазам или расипам“) (Kosijan-

Hercigonja, 2003). Возрасните кои ги игнорираат детските потреби најчесто потекнуваат од семејства кои поради сопствената лоша интеграција го оневозможуваат социјалниот процес на сопствените деца. Многу често тука спаѓаат семејствата на доселениците, семејства кои по некои карактеристики се разликуваат од средината во која живеат (по бојата на кожата, социјалниот статус, вероисповедта), семејства со присутен константно болен член во семејството-особено душевно болни и зависници. Овие семејства не се секогаш изолирани, но тие самите поради сопствените проблеми се бранат од средината со изолација и на тој начин ги спречуваат своите деца да се вклучат во социјалните процеси. Таквите родители, со цел да ги заштитат децата од можни повреди, етикетања и слично, емоционално ги злоставуваат своите деца, а не ретко и тие биле жртви на емоционално злоставување во раното детство. Децата кои се социјализираат во согласност со горенаведениот начин мошне лесно можат да се препознаат особено по својата плашливост и несигурност. Многу тешко се снаоѓаат во друштво на врсници, се чувствуваат изолирани и подоцна стануваат изолирани. Немаат пријатели, не партиципираат во активностите кои одговараат на нивната хронолошка возраст, најчесто не се дел од роденденските или од други прослави. Причините за таквиот вид на однесување тие најчесто го бараат во себе самите или во својата средина, а речиси никогаш во своите родители и нивниот однос спрема децата, а крајниот исход е формирање на лоша слика за себе преку која децата ја градат сегашноста и иднината. Во согласност со сопственото гледиште на причините за проблемот, овие деца развиваат депресија, чувство на пониска вредност или агресивност спрема средината, а не ретко се развиваат и други проблеми во однесувањето (Harkness & Lumley, 2008).

→ ***Манипулирање на децата со цел задоволување на некои свои потреби кои не се во согласност со оние на децата***

Манипулирањето со децата вклучува активности преку кои возрасните го користат детето со цел да постигнат некои свои цели без притоа да водат сметка за детските потреби, чувства и интереси. Секојдневно сме сведоци на конфликти, особено помеѓу родителите (често во ситуации на бракоразвод) кога тие не ги бираат средствата за да се пресметаат со брачните партнери, а децата при тоа им служат како средство за пресметување и уцени. За правилен раст и развој на децата им се потребни двајта

родители, кои во текот на развојот ќе им пружат заштита и поддршка, но и ќе им претставуваат модел за идентификација. Во текот на бракоразводот, родителите најчесто не завршуваат со процесот на сепарација истовремено. Своите нерасчистени односи со брачниот партнер ги довршуваат преку своите деца, определувајќи ја комуникацијата со другиот родител, тие го озборуваат, изрекуваат бројни невистини и на тој начин ја нарушуваат позитивната слика за него.

За жал, и професионалците многу често го прифаќаат родителското манипулирање, ставајќи се на страната на едниот или другиот родител, инсистирајќи на средби со некој од родителите, со кој детето не сака да се види, наместо да користат средства со кои ќе се обидат да ги променат ставовите на детето кон своите родители. Многу често, професионалците кои треба да одлучат за судбината на детето прават огромна грешка држејќи се круто за своите ставови и знаења стекнати од литературата, а запоставувајќи ги практичните сознанија. На децата им е потребно да растат и да се развиваат во среќна средина, каде ќе се чувствуваат сакани, без оглед дали тоа е со еден од родителите, старателите или пак во некоја од установите за социјална заштита, бидејќи детето треба да го воспитува лице кое ќе му овозможи радост, а не омраза.

→ ***Изолација на децата и нивно исклучување од семејните процеси***

Со постапките на изолација родителите најчесто сакаат да го заштитат детето, но последиците од таквите постапки, се сè, освен заштита. Изолацијата најчесто се случува кога во семејството се појавува болест, смрт или друг настан кој може да има тешки последици за целото семејство, но и за детето. Најчесто, тоа последно дознава за тешката болест, или пак за некој друг семеен проблем. Тогаш, тоа се чувствува ускратено, затоа што нема доволно време да се поздрави со саканата личност.

Изолацијата на децата и нивното невклучување во семејните процеси најчесто придонесува за: оневозможување на детето да партиципира во нормалните семејни активности, оневозможување на детето да контактира со врсниците, физичко одвојување на детето од останатите членови, недозволување детето да партиципира во социјалните училишни активности и казнување на детето доколку контактира со останатите членови

не семејството (Косијан-Нерсигонја, 2003). Поради овие причини, децата кои растат во изолација, директно учат дека надворешните контакти се опасни, па најчесто овие деца немаат пријатели, несигурни се, осамени и на работите околу себе гледаат со недоверба (Edmundson & Collier, 1993).

→ **Константен сарказам, понижување**

Родителите, наставниците, воспитувачите многу често ги засрамуваат децата пред своите врсници со различни забелешки, критики (никогаш нема да бидеш како сестра ти/брат ти, зошто баш јас морам да имам такво дете...). Наставниците во училиште, исто така многу често ги критикуваат децата пред другите деца во групата, им даваат негативни забелешки, ги казнуваат на несоодветен начин, па и ден денеска во некои училишта постои „магарешка клупа“ или помодифицирана казна „магично столче“ и бело чоколадо”⁶. Во согласност со ова, изгледа дека тие кои се најзаслужни за детскиот раст и развој како да ги заборавиле основните правила за процесот на социјализација – дека детето е потребно да се поттикнува со пофалби, а дека наставниот кадар претставува модел за иднетификација, и дека дали детето ќе се чувствува прифатено или отфрлено во групата врсници зависи од наставникот и неговите ставови и однесување. Децата кои често се понижувани развиваат негативна слика за себе, стануваат автоагресивни, се осамуваат, немаат пријатели, не знаат да дадат фидбек на позитивна реакција, а сите овие однесувања се ризични за развој на депресија и суицид (Harkness & Lumley, 2008). Најчести облици на понижување и сарказам се: континуирано вербално напаѓање на децата, критикување пред врсниците, обраќање кон децата само кога ќе направат нешто лошо, а никогаш кога ќе направат нешто добро, не пофалување на детето од страна на возрасните и именување на детето со погрдни имиња, особено во присуство на други (Косијан-Нерсигонја, 2003).

→ **Поддржување на детското неадекватно однесување, подмитување**

Подмитувањето во себе опфаќа поттикнување на детското агресивно и сексуално однесување. Најчести форми на подмитување се поттикнување на антисоцијално

---

⁶ Информација добиена во неформална комуникација со децата

однесување, регресивно и инфантилно однесување, како и стагнирање на детската развојна автономија.

→ ***Притисок врз децата за побрзо растење што произлегува од родителските потреби, а децата не можат да ги задоволат поради својот психобиолошки развој***

Претераниот притисок врз децата се јавува најчесто во текот на образовниот период, но може да се јави и порано, а во себе ги вклучува нееднаквите очекувања од децата. Родителите очекуваат (посакуваат) нивното дете да биде натпросечно и на емоционален и на когнитивен план. Родителите не ги интересираат детските желби и потенцијали, дали детето може или не може да ги исполни очекувањата во согласност со неговите можности и потреби. Родителите се раководат исклучиво од своите желби и очекувања, па од децата очекуваат успех со кој ќе можат тие да се пофалат во друштво на своите пријатели и роднини. Најчести форми на притисок врз децата се: непрекинато нагласување на очекувањата од децата, непрекинато критикување, непрекинат притисок врз децата, нездоволство од родителите, барање за рана контрола на сфинктерите и купување на неадекватни играчки, за кои возрасните сметаат дека се адекватни за децата, без оглед на нивните желби (Косијан-Нерсигонја, 2003). Децата кои живеат во услови во кои се врши претеран притисок врз нив, можат да доживеат љубов само кога ќе ги задоволат потребите на своите родители или воспитувачи. Во таквите средини владее правилото „Љубовта мора да се заслужи“. Последиците од ваквото однесување кај децата создаваат несигурност, чувство на пониска вредност, вулнерабилност за негативните искуства. Овие деца се ризични за развој на депресија, пореметување во исхраната и појава на алергии (Harkness & Lumley, 2008).

Во истражувањата кои ги проучуваат причините и последиците од емоционалното насилство се сретнуваме со бројни теории. Во литературата се присутни четири базични пристапи, кои говорат за можните причини за емоционалното злоставување (Pearl, 2002):

- ***Психијатриски пристап*** – дава нагласок на психијатриските болести и пореметувања кај насилникот. Најчесто тука спаѓаат психопатски и социопатски

личности. Истражувањата покажуваат дека лицата кои имаат психијатриска болест спаѓаат во групата ризични лица, и лица кои не одговараат на психолошките потреби на децата. Насилниците се лица кои многу тешко можат да се соочат со стресот и не можат да одговорат на психолошките потреби на децата.

- **Социјален пристап** – става нагласок на стресот на родителите кој е во интеракција со други неповолни фактори како што е невработеноста, проблеми на работното место, смрт, здравствени проблеми, изолација, земање средства за зависност. Заеднички карактеристики на таквите родители/воспитувачи се: изолираност и отсутност на позитивна социјална мрежа.
- **Развоен пристап** – се темели на позитивните внатрешни потреби и надворешни дразби. Овој пристап се темели на однос родител/воспитувач – дете, кој може да биде многу различен, во зависност од нивните ставовите, нивната структура на личност како и од остливоста на надворешните фактори.
- **Еколошки пристап** – вклучува различни начини на семеен/институционален живот во корелација со средината. Посебно се нагласува улогата на родителството, како и вредностите, верувањата, историската позадина што секој од родителите ја внесол во бракот, и како тие корелираат со детските карактеристики, особено со неговиот темперамент, здравје и пол. Во овој пристап релевантни се и други карактеристики како што се географската местоположба, миграциите и емиграциите, поврзаноста со поширокото семејство, верските и религиозните карактеристики и друго.

Анализирајќи ги причините и последиците од емоционалното насилство мораме да го имаме предвид фактот дека детството не е период на среќа и безгрижност, туку напротив, дека детството многу често е период на тага. Децата се зависни од својата средина, возрасните одлучуваат во нивно име „знаејќи што е најдобро за нивните деца“ често под влијание на сопствените потреби, трауми и ставови што пак, е деструктивно за адекватен детски развој. Детето не ги бира своите родители, ниту дали ќе живее со своето семејство, во друго семејство, или во институција – тоа влегува во живот потполно неподготвено за она што го очекува. Тоа е празен лист хартија на кој семејството и средината ја пишуваат содржината, а потоа, тие исти „писатели“ ја оценуваат книгата за лоша, ја отфрлаат, заборавајќи дека токму тие се нејзините автори, и дека тие се одговорни за нејзиниот квалитет (Maas et. al, 2008).

Децата не се раѓаат со ниско самопочитување, туку стануваат такви доколку нивниот раст и развој се остварува во средина која емоционално ги злоставува, во која возрасните спрема децата се однесуваат деструктивно, не водејќи сметка за нивните потреби, чувства и желби. Според последните епидемиолошки истражувања, агесијата која е сè присутна кај младите, во голем дел е резултат на постапките на возрасните спрема децата во текот на нивниот процес на социјализација. Агесијата претставува и израз на депресија, несигурност, имитација и реакција со која децата се борат против неправдата, осаменоста, изневерувањето од оние кои требало да го заштитат и да му го олеснат процесот на растење и влезот во светот на возрасните (Harkness & Lumley, 2008).

Клиничката слика на емоционално злоставуваните деца е различна во зависност од видот на злоставување. Кај малите деца, таа најчесто се манифестира во вид на бројни телесни пречки: стомачни тегоби, притисок во прстите, гушење, тешкотии во спиењето, проблеми со контрола на столицата и мокрењето, раздразливот и безпричинско плачење. Емоционално злоставуваните деца имаат сепарациони стравови, но и низа други стравови чии корени се наоѓаат во односите на детето со возрасниот.

Она што прво го забележуваме кај децата кои се жртви на емоционално насилство врз основа на изразот на лицето е дека нивните емоции не оддаваат слика на среќа, безгрижност и спонтаност, туку напротив - израз на страв, несигурност и тага. Често, имаме впечаток дека таквото дете не знае како да се однесува и што да очекува од возрасните и како постојано да е во очекување на нешто непредвидливо. Овие деца не се смеат, не плачат, не играат спонтано, и имаат присутен негативен однос кон себе и кон средината. Тие се лути и напнати, агресивни, ги кршат играчките, започнуваат многу активности, но ниту една не ја довршуваат до крај. Во присуство на возрасен, со поглед или збор бараат дозвола нешто да направат, прашаат или земат. Во група на деца завземаат или периферна позиција, не осудувајќи се да се вклучат во активностите на групата за да не бидат исфрлени, или се однесуваат агресивно одземајќи им ги играчките или улогите на другите деца од групата. Во училиштата се тивки, незабележливи, молчеливи или пак, немирни, агресивни и ја попречуваат наставата. Често ги прогласуваат за деца со ADHD пореметувања, само врз основа на некои нивни карактеристики, бидејќи дел од

професионалците не можат да препознаат дека станува збор за емоционално злоставувани деца. Децата кои се со ADHD пореметувања исто така припаѓаат во групата на деца кои се ризични за злоставување. Возрасните често ги казнуваат децата кои не ги исполнуваат нивните очекувања, кои отстапуваат од нивните очекувања за тоа какво треба да биде детето. Ова мошне често се однесува на децата со ADHD пореметувања, како и на децата со други пореметувања во развојот и во однесувањето.

→ ***Карактеристики на клиничка слика***

Кај децата кои се жртви на емоционално насилство, најчесто се сретнуваат пореметувања во однесувањето од типот на: апатија, агресија, иритабилност, осаменост, ретко плачат, кога комуницираат не го гледаат соговорникот во очи, присутен е негативен или празен ефект спрема сите во нивната средина, во ситуации во кои другите деца плачат, овие деца реагираат со апатија или со правење гримаси, не реагираат на надворешни дразби, не покажуваат задоволство во игрите со врсниците, имаат проблеми со учењето, имаат проблеми во односите со средината, депресија, страв и тешкотии и често се грижат за родителите и родителските потреби, наместо родителите да се грижат за нив (Maas et. al., 2008).

→ ***Дијагностички постапки***

Основното правило во работата со децата кои се жртви на емоционално насилство е работа со мултидисциплинарниот пристап, која вклучува професионалци од различни области. Секој од свој аспект, тие собираат податоци за детето, го опсервираат неговото однесување, а дури потоа ги соединуваат добиените податоци, со можност да постават дијагноза.

Целата постапка се одвива во неколку фази, и тоа:

1. Набљудување на детето во однос на возрасните лица и другите деца

Дури и основните податоци кои ги добиваме при процесот на набљудување на детето, помагаат да оформиме слика за него и за неговите проблеми. Набљудувањето на тоа како детето разговара со возрасниот, што сака, како седи во присуство на возрасен, дали одговара спонтано или бара дозвола од возрасниот, дали си игра со предметите околу себе или само ги набљудува – се само некои показатели кои говорат за детското однесување, за неговата слобода на изразување и неговиот однос со возрасните лица. Многу често, за да се добие комплетна слика за детето, потребно е да се набљудува и однесувањето на возрасните – како возрасниот одговара на детските прашања, дали го замолчува или му објаснува, дали му обрнува внимание или го игнорира, дали го почитува или навредува со своите зборови и постапки.

2. Собирање на анамнестички податоци

Прашањата за собирање на податоци посебно треба да се фокусирани на односите во семејството, на податоците за детскиот развој, начините на воспитување на детето, казните и наградите. Посебно е важно да се процени односот на детето со своите родители, браќа и сестри, како и со врсниците.

3. Набљудување на детската игра

Без оглед на тоа дали детето си игра само, или во друштво на други деца, многу брзо до израз доаѓа детската несигурност, страв, агресија и недоверба, кои се манифестираат во детската игра, во начинот на играње и во содржините на играта, и се значаен показател за емоционалната состојба во која се наоѓа детето.

4. Анализа на детскиот цртеж

Цртежот претставува начин на изразување кој децата многу често го користат, а е од непроценлива важност, без оглед на тоа дали детето го црта спонтано и слобдно она што сака да го нацрта во моментот, или пак црта на однапред зададена тема. Битно е да се анализира не само содржината на цртежот, туку и употребените бои, сигурноста на линијата и местоположбата на цртежот на листот. Несигурните деца најчесто цртаат со бледи бои и со несигурни потези, и се случува целиот цртеж да е сместен само во еден агол на листот.

На сликите подолу претстваени се цртежи на даца кој се жртви на насилство.

Доколку детето црта цртеж на зададена тема, особено на тема семејство, тогаш многу често се случува еден член од семејството да недостасува, некои ликови да бидат предимензионирани, а други намалени. Врз основа на овие илустрации може да се заклучи за односот на детето со членовите во семејството. Се случува некогаш детето да се изостави и себе си од цртежот, па на прашањето каде се наоѓа или зошто го нема на цртежот, е изненадено. Но, ова е вовед во понатамошниот разговор за тоа како детето се доживува во семејството. Децата кои доживеале некоја траума сликата што ја цртаат,

често има трауматска содржина. На почеток од доживувањето на трауматскиот настан многу полесно ги изразуваат своите проблеми невербално, отколку со вербални техники. Во таа смисла цртежот е еден од најдрагоцените начини за изразување на чувствата и показател на детските проблеми.

5. Анализа на детското однесување

Анализата на детското однесување во себе вклучува анализа на проблемите кои детето ги манифестира, како и анализа на односот кон себе и кон другите. Детскиот психијатар или психолог се последните лица од кои родителите бараат помош за телесните проблеми на децата. Меѓутоа, постојат низа пречки кои возрасните не ги препознаваат кај своите деца, бидејќи навидум децата немаат проблем. Всушност, детето учи, не се спротивставува на авторитети, не е непристојно ниту агресивно, не излегува многу често надвор од дома – па според мислењето на родителите, нема проблеми. Но, таквите деца многу често се депресивни и знаат да ја изненадат својата средина со обид за самоубиство (Harkness & Lumley, 2008).

6. Употреба на различни скали и прашалници

Прашалниците кои се употребуваат најчесто се однесуваат на анализа на:

- Степенот на когнитивен развој на детето
- Особините на развој на детето
- Односот дете – родител или дете – воспитувач (Pearl, 2002)

Најчесто применувани инструменти се:

- Child Abuse Trauma Scale (CATS)
- Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI)
- Rorschach Test
- The Thematic Apperception Test

Освен овие, постојат и цела низа скали кои се применуваат кај нас. Се смета дека во процесот на дијагностицирање треба да се применуваат минимум три од долу наведените скали:

- Водач за психосоцијална евалуација на злоставувани деца издаден од Американското професионално здружение за злоставување (APSAC) (Guidelines for Psychosocial Evaluation of Maltreatment in Children and Adolescent)
- CARE Индекс (Crittenden, 2001)

- Psychological Maltreatment Rating Scale (PMS) (Brassard, Hart i Hardly, 1993)
- Conflict Tactics Scale (Straus, 1979)
- Record of Maltreatment Experiences (ROM) (McGee, Wolfe и Wilson, 1997)
- Bayley Scales of Infant Development (Bayley, 1969)
- Tennessee Self Concept Scale (Fitts, 1991)
- State-Trait Anxiety Inventory (Rohner, Saavedra и Granum, 1978)
- Child Abuse and Trauma Checklist (Senders and Becker-Lausen, 1995)
- Child behavior Checklist (Achenbach и Edelbrock, 1979)
- Child Assessment Schedule (Hodges et. Al.,1982).

Првото прашање кое секој професионалец во оваа област треба да си го постави е како да се дојде до детето кое е жртва на емоционално насилство, бидејќи средината која дејствува деструктивно не ги препознава детските потреби или пак свесно ги прикрива, а детето зависи од својата средина и единствено таа може да го донесе во контакт со лицето кое може да му помогне. Во тоа всшност се лоцира и најголемиот проблем.

Решението на проблемот започнува преку добрата информираноста за потребите на децата, како и информираност за насилството и неговите последици кај детето. Информираноста мора да се спроведе преку медиумите од јавен карактер, преку континуирани едукации во училиштата, факултетите, но и во сите институции каде се работи со деца и чија главна улога е заштита на децата и детските права.

Ова е една од задачите на примарната превенција на менталното здравје на децата, а според Светската здравствена организација за правилен развој на детето постојат неколку основни услови, како што се: воспитување за здраво родителство, јавна информираност, адекватен воспитен и образовен кадар, развивање на здрави стилови на живеење, поддржување на традицијата и слично. Кога детето ќе се најде во ситуација во која некој треба да му пружи помош, се јавува цела низа на проблеми, а на прво место е недовербата (*Зошто да ѝ верувам на непозната личност, кога мене ме изневерија моите најблиски?*). Процесот на стекнување доверба е долготраен, индивидуален и зависи и од детето и од терапевтот. Во тој однос не постојат правила, освен едно – дека сите мораат да бидат трпеливи, да се следи детскиот процес на прифаќање, да не се забрзува ниту успорува, едноставно да се биде со детето и да се гради доверба без

манифестирање на лажни чувства, но и да се биде постојан и сигурен. Бидејќи основниот проблем со кој се соочуваат децата кои се жртви на емоционално насилство е покажувањето на емоции, нив треба да им се помогне да почнат да ги изразуваат и манифестираат со помош на вежби за препознавање на своите и туѓите емоции. Постојат повеќе начини децата да се доведат во ситуација да зборуваат за своите емоции, и тоа преку:

- Именување на емоциите кај другите лица врз основа на тоа што детето го гледа на лицето на прикажана слика или на посебно креирани кукли за таа намена (Сл. 1)
- Именување на емоциите кај себе врз основа на тоа што го чувствува (Сл.2)
- Цртање на емоциите што детето ги препознава кај себе и кај блиските лица (Сл. 3)
- Цртање на своите најчести емоции (сл. 4)

Слика 1. Листа за именување на емоциите кај другите лица

Заокружи како се чувствуваш на скала од 1-5 во моментот:

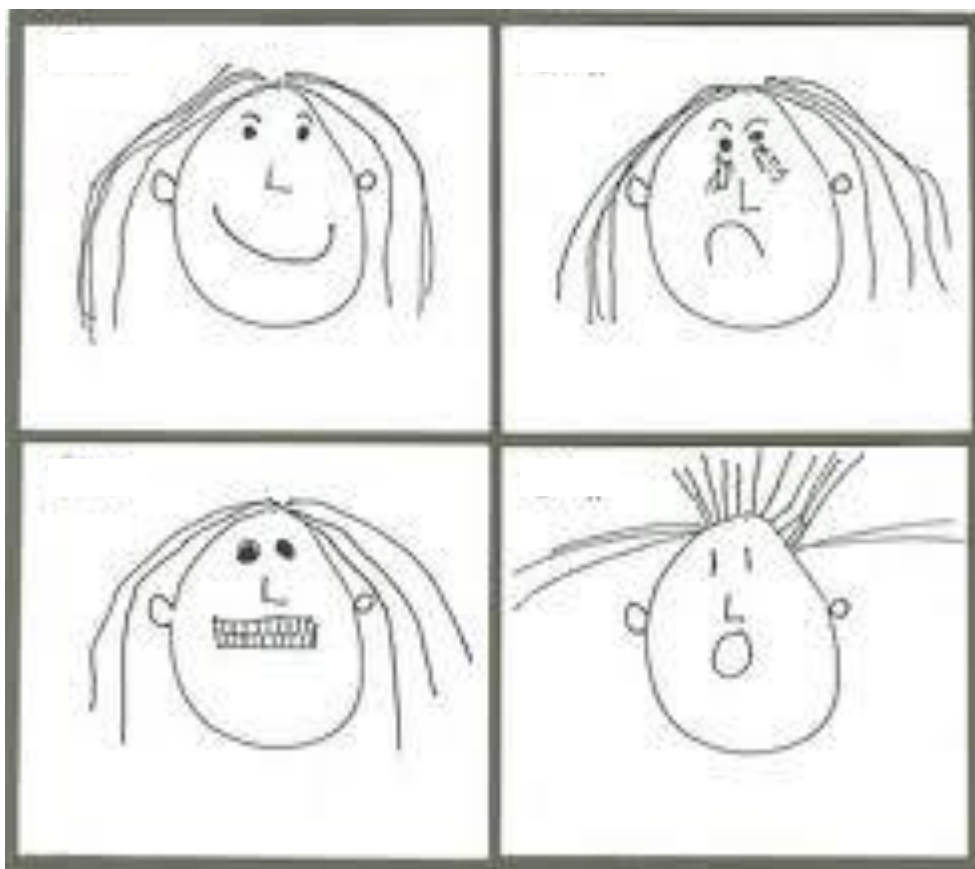
Слика 2. Именување на емоциите кај себе

Слика 3. Цртање на емоциите што детето ги препознава кај себе и кај блиските лица

На овој начин, и во опуштена атмосфера, терапевтот може да му се приближи на детето, овозможувајќи му да го нацрта, именува и објасни тоа што е напишано и тоа што го чувствува. Така, се отвара патот на создавање доверба, се доаѓа во позиција детето

самото да почне да зборува за себе и за она што му се допаѓа. Зборувајќи и сикажувајќи ги своите емоции, стравови, проблеми, детето станува поопуштено, посигурно и полно со доверба во терапевтот. Дури, тогаш може да започне терапевтскиот процес, за кој се потребни професионалци кои се добро обучени и оспособени за работа со деца. Бројот на деца кои се жртви на емоционално насилство е огромен. Многу често тие поминуваат покрај нас незабележано, задлабочени во својата тага и преокупирани со својата судбина.

Слика 4. Цртање на своите најчести емоции

Како најдобри модели на помош се истакнуваат:

- Посети на посебно обучени патронажни сестри и лекари;
- Организирање на едукации во училиштата и контакти со родителите и воспитувачите;

- Добро организирана служба за помош на семејствата кога ќе се забележи дека нешто се случува со детето;
- Работа на прекинување на кругот на насилство во семејствата или училиштата каде претходно било забележано насилство; и
- Континуирана работа на информираност и освестување за овој проблем.

Децата кои се жртви на емоционално насилство се омаловажувани, исмевани, манипулирани, со незадоволени базични потреби и без адекватен психосоцијален развој. Покрај лошата слика што ја формираат за себе, тие се карактеризираат со следново:

- Основен одбрамбен механизам кај овие деца е репресијата, бидејќи покажувањето на емоции е знак на слабост;
- Се идентификуваат со помали деца, што произлегува од нивното регресивно однесување и емоционалната незрелост;
- Во семејствата каде постои емоционално насилство, таткото најчесто е емоционално дистанциран, ладен, отсутен, индиферентен на детските потреби, додека, мајката е наметлива и со премногу барања, а децата се осамени, плашливи, со чести проблеми во училиштето и со рано изразени асоцијални форми на однесување;
- Овие деца сакаат да бидат препознаени барем по некоја карактеристика тргнувајќи од девизата „подобро да се биде некој дури и во негативна смисла, отколку никој во емоционална смисла“, и во текот на својот раст и развој се чувствуваат безначајни, незабележливи, па затоа покажуваат воспитно социјални проблеми;
- Овие деца во социјалните релации се изолирани и без пријатели; и
- Еден од главните проблеми кај овие деца е проблемот на идентификација и комуникација.

За да може да се прекине кругот на емоционалното насилство врз децата, потребно е да се познаваат факторите кои придонесуваат за спречување на насилството. Податоците говорат дека не сите деца кои биле жртва на насилство, подоцна стануваат насилници. За тоа придонесуваат следниве фактори: социјална поддршка од средината, еден квалитетен, негувачки, а не насилен родител/старател, можност за изразување на емоции (бидејќи овие деца често можат да изразат лутина и тага кога збоуваат за своите минати искуства), намалување на стресните ситуации во текот на животот, што често зависи и од цврстината на самата личност, присутност на пријатели, донесување на свесни одлуки за неповторување на образците и начините на живот кои ги доживеале, позитивно училишно искуство, јаки религиски уверувања и поддршка од верската заедница, поврзаност со

родителите, договори во семејството, комуникација во семејството, способност за прилагодување и опоравување, јак надворешен систем на поддршка, психосоцијална ориентација, вештини за решавање на социјални проблеми, интелигенција, позитивна група на врстници и самодисциплина (Косијан-Нерсигонија, 2003).

Преваленцијата на емоционалното насилство е непозната, но сепак, според проценките на Американската хуманитарна заедница која ги објавила податоците за периодот од 1997-2007 година, вкупниот број на пријави за емоционално насилство врз децата бил 11%. Овој податок не е реален, но укажува на проблемот при дефинирање и проценка на емоционалното насилство⁷.

Во 2009 година, Националниот центар за злоставувани и занемарувани деца во САД објавил дека таа година биле идентификувани 223100 емоционално занемарувани и 211100 емоционално злоставувани деца. Во тие податоци се наведува дека не се најдени значајни разлики во однос на полот, меѓутоа се наведува дека зачестеноста на насилството е 5 пати поголема во сиромашните средини, без оглед на расата или етничката група на која припаѓаат децата⁸.

2.2.2. ФИЗИЧКО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА

Физичкото насилство во најширока смисла на зборот опфаќа нанесување повреди на децата по физички пат. Меѓутоа, дефинициите за физичко насилство се многу различни и често се разликуваат во зависност од целта на истражувањето.

Најчесто користената дефиниција за физичко насилство е онаа која вклучува активност кон лице помладо од 18 години и која води до ризик од сериозни повреди, смрт или тешки физички последици предизвикани од лица кои се одговорни за заштита на децата помали од 18 години. Меѓутоа, учесници во насилството, не се само лицата кои

---

⁷ <http://www.amicc.org>

⁸ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

физички го повредуваат детето, туку и оние лица кои не го спречиле повредувањето. Извршителите на насилството не мораат секогаш да бидат полнолетни лица – битно е дека постои некомпатибилност во моќта меѓу извршителот и жртвата.

Кога зборуваме за физичкото насилство, мора да бидеме свесни дека проценките на насилството се различни и дека зависат од социјалните норми на однесување кои важат во едно општество. Во нашето општество сеуште е присутно гледиштето дека децата треба физички да се казнуваат бидејќи така ќе научат што е добро, а што не, па и не попусто постои мислата кај повозрасните „и нас нè тепаа во детството, па сега сме чесни луѓе“ или пак, „ќотекот од рајот излегол“. Ваквите верувања се и причина поради која родителите/старателите дел од проблемите со своите деца ги решаваат по физички пат, а средината не интервнира бидејќи смета дека тоа е право на најблиските, а тие знаат што е најдобро за своето дете.

Историски гледано, поимот „претепано дете“ за прв пат е опишан во литературата пред речиси педесетина години во публикацијата “The battered child syndrome” (Kempe et al., 1962), а подоцна е прифатен многу поширокиот термин “The maltreated child syndrome”. Истражувањата во светот покажуваат дека инциденцијата на физичкото насилство е 5,7 деца од 1000, а епидемиолошките студии покажуваат дека физичкото занемарување и злоставување се во пораст.

Според истражувањата физичкото насилство е застапено кај 57,7% од сите случаи на злоставување и занемарување. Во поглед на полот не постојат статистички значајни разлики помеѓу момчињата и девојчињата, а најглем процент на деца изложени на физичко насилство се оние на 4-8 годишна возраст. Последните истражувања од САД покажуваат дека во Америка секој ден умираат 10 деца од оружје, 6 извршуваат самоубиство, 211 умираат од предозираност со наркотични средства, 623 заболуваат од сифилис и гонореја, а 1849 се жртви на физичко насилство. Преваленцијата во САД говори дека на околу 27% од децата им е потребен некаков вид на заштита од физичко насилство⁹. Истражувањето на Gelles и Straus покажува дека во САД во 2008 година како

---

⁹ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

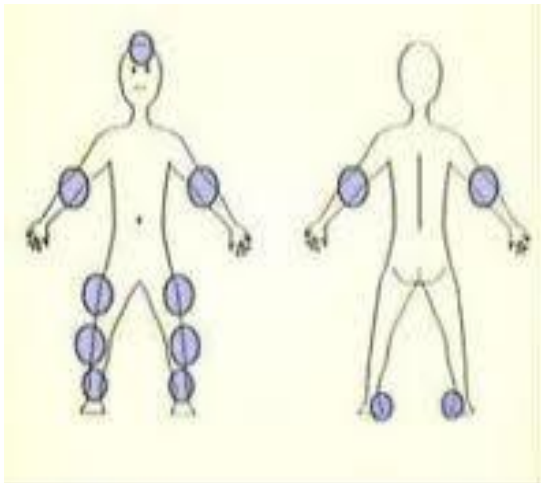
последица на физичко насилство 700000 деца имале сериозни проблеми во однесувањето, а таа бројка ќе се зголеми на 6,5 милиони доколку се вклучат и оние деца кои не се со толку сериозни проблеми во однесувањето (Gelles & Straus, 2008). Резултатите од овие истражувања говорат дека дека физичкото насилство е поврзано со бројни проблеми кај децата – интерперсонални, когнитивни, емоционални и бихејвиорални, како и бројни психички болести кои се јавуваат во текот на понатамошниот раст и развој. Доџ и соработниците (Dodge et al., 1990) кај децата жртви на физичко насилство идентификуваат недостатоци во социјалното функционирање, дезорганизираност во прилагодувањето на социјалната средина, како и отфрлање од страна на врсниците. Саленџер во своите трудови опишува дека децата кои се жртви на физичко насилство се помалку омилени и помалку популарни во групата на врсници, и дека се повеќе склони кон конфликтно однесување и манифестирање на негативни емоции (Salzenger, 1991). Според Левис, изложеноста на физичко насилство го зголемува ризикот од манифестирање на агресија, импулсивност и иритабилност, и ја намалува толеранцијата на болка кај себе си и кај другите лица. Агресивноста кај предучилишните и училишните деца, голем број на автори ја поврзуваат со физичкото насилство, а во периодот на адолесценција се случува таа агресија да биде манифестирана како насилство врз трети лица (Lewis, 1997).

При средба на професионалец со дете со физички повреди, тој мора да одговори на неколку прашања, и тоа:

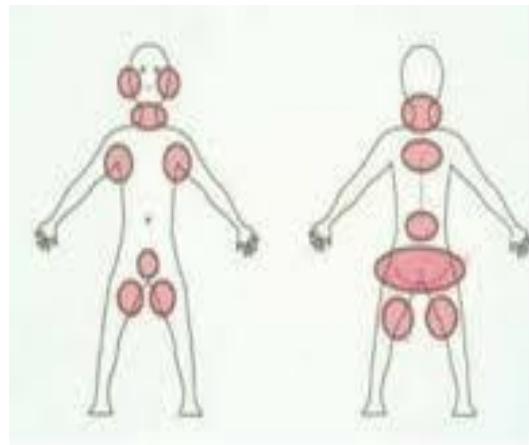
- Дали повредата се разликува од вообичаените детски повреди?
- Дали објаснувањето за настанувањето на повредата е прифатливо?
- Дали објаснувањето за настанувањето на повредата е во согласност со развојната фаза во која детето се наоѓа?
- Дали постојат некои психосоцијални фактори кои можат да алудираат на насилство?
- Како повредата ја објаснува лицето кое го придружува детето (родител / старател / воспитувач)?
- Што треба понатаму да се превземе?

Најчестите знаци на физичко насилство се видливи на кожата. Промените на кожата можат да бидат случајно настанати (Слика 5) или намерно настанати (Слика 6).

Разликите меѓу случајните и намерно предизвиканите повреди, можат да се проценат според: местото на повредата, присутноста на повеќе повреди со различна старост, бојата и формата на повредата. Според голем број автори кои се знамимаваат со проучување на физичкото насилство, најчести знаци на истото се: модрици, изгореници, одгризоци, кубење на коса, кршење на коски, повреди на мозокот, повреди во пределот на стомакот и повреди на усната.

Слика 5. Случајно настанати повреди

Слика 6. Намерно настанати повреди

→ **Модрици**

Модриците се најчестиот знак на физичко насилство. Тие се последица на повреди на малите крвни садови, а можат да настанат спонтано, или преку траума. Се јавуваат на сите делови на телото, меѓутоа најчесто можат да се сретнат на подрачјето на подколениците, колената, рацете, лактовите, а нешто поретко на лицето и грбот.

Секогаш е потребно повредите да се проценуваат според развојната фаза во која детето се наоѓа (на пример, не е можно дете од 3 месеци да добие физичка повреда на

лицето од удирање во раб од креветот, но затоа тоа е можно кај дете од 2 години, кое проодува и се обидува да се искачи на различни места, а не е во состојба да ги процени своите способности – па има бројни повреди по рацете и нозете). Кога станува збор за физичко насилство, треба да се нагласи дека детето се срама од своите модрици, се обидува да ги сокрие, или пак доколку некој ги забележи, наоѓа оправдувања дека паднало по скали, од велосипед, на улица или дека случајно се удрило со деца додека играло надвор.

Слика 7. Примери за намерно нанесени модрици

Според Išpanović-Radojkoć i Ignjatović (2006), анализата на модриците овозможува да го потврдиме или отфлиме сомневањето дека се работи за физичко насилство. Тоа може да се направи со помош на:

- *Положбата на модрицата* – Според местото на телото на кое се наоѓаат модриците, може со голема веројатност да се заклучи дали тие настанале по пат на удар или случајно. Модриците на лицето, вратот, грбот и половите органи речиси секогаш претставуваат знак за намерно физичко насилство врз детето.
- *Формата на модрицата* – Модриците со својата форма укажуваат на предметот со кој се направени – отисок од рака, каиш, отпушок од цигара и слично.
- *Староста на модрицата* – Важно е да се одреди староста на модрицата бидејќи на тој начин може да се провери вистинитоста на детските одговори. Модриците со различна старост не укажуваат на случаен пад, туку на физичко злоставување. Староста на модрицата се утврдува врз основа на бојата, па така:
  - Црвена, потечена и болна модрица, зборува за старост од 0-2 дена
  - Сина и виолетова модрица, говори за старост од 2-5 дена
  - Зелена модрица, говори за старост од 5-7 дена

- Жолта модрица, говори за старост од 7-10 дена
- Кафеава модрица, зборува за тоа дека инцидентот се случил пред 10-14 дена

Доколку кај детето нема видливи модрици, меѓутоа постои податок дека било физички злоставувано, тоа е знак дека од повредата поминале повеќе од две недели. Сепак, не смее да се заборави фактот, дека модриците можат да бидат последица на различна болест, како што се коагулопатија, Вилбрандесова болест и слично, што може да се потврди со земање и анализа на крвта.

→ **Изгореници**

Еден од најчестите начини на физичко насилство е предизвикувањето на изгореници. Според проценките, изгорениците опфаќаат 10% од сите физички настанати повреди, и се причина за смртност во 30% од случаите.

Честопати изгорениците можат да настанат по случаен пат, особено кај малите деца кои невнимателно, на пример, пуштаат топла вода под која ги стваат рацете, или истураат шолја со кафе или чај. Бидејќи кај изгорениците е многу тешко да се процени дали станува збор за повреда настаната случајно, или по намерен пат, Американската академија изготвила упатство, кое може да послужи за проценка на која температура и во кое времетраење можат да настанат изгореници.

ТЕМПЕРАТУРА ИЗРАЗЕНА ВО ЦЕЛЗИУСОВИ СТЕПЕНИ	ВРЕМЕ ПОТРЕБНО ДА СЕ ПРЕДИЗВИКА ИЗГОРЕНИЦА
52	2 минути
54	30 секунди
57	10 секунди
60	5 секунди
63	3 секунди
66	1,5 секунди
68	1 секунда или помалку

Сепак, кај наведените процени, потребно е да се земат во предвид податоците дали детето било покриено со облека или не, бидејќи во тој случај облеката натопена со

врела ткаенина ги интензивира изгорениците, иако по правило би требало да штити од изгореници.

Изгорениците од топла вода кои се намерно предизвикани, најчесто се од двете страни, симетрично и помеѓу здравата и изгорената кожа постои јасна граница. Изгорениците предизвикани од цигара обично се јасно кружно разграничени, со дијаметар од 7-8mm и прилично се длабоки доколку се намерно предизвикани.

Анализата на изгорениците за да потврдиме или отфрлиме дали станува збор за намерно предизвикани изгореници, може да се направи врз основа на:

- Местото на изгоренците – кај намерно предизвиканите изгореници, најчести места се гениталиите, дланките и стапалата.
- Формата на изгорениците – намерно предизвиканите изгореници ги поседуваат следниве карактеристики:
  - Изгорениците имаат јасно дефинирани рабови;
  - Изгорениците се длабоки, многу често ги зафаќаат и мускулите;
  - Изгорениците се симетрични;
  - Изгорениците се постари отколку што децата тоа го наведуваат;
  - Изгорениците се занемарени или инфицирани; и
  - Истовремено постојат и други повреди со различна старост.

→ **Одгризоци**

Децата помеѓу себе често се гризат едно со друго, со што ги тестираат своите заби. Кај малите деца може да дојде до гризење и при бакнување на едно дете со друго. Одгризоците најчесто се кружни, а доколку се одраз на сексуална стимулација, тогаш се наоѓаат во пределот на гениталните органи, како и на грбот. Битно е да се направи разлика помеѓу одгризоците од луѓе и оние од животни, кои обично се поголеми, не се кружни, и растојанието меѓу забите е поголемо.

→ **Кубење на коса**

Кубењето на коса исто така може да претставува еден облик на физичко насилство, кога повозрасно лице ги фаќа и кубе децата за косата. Кубењето на косата често може да предизвика хематом на главата. Кубењето на коса не смее да се поистоветува со трихотиломанијата, ниту пак со габичните инфекции кои водат до опаѓање на косата.

→ **Кршење на коски**

Оштетувањето на коскениот систем често претставува последица од физичкото насилство. Многу е тешко да се одреди дали кршењето на коските настанало по случаен или намерен пат, но доколку најдеме и друг вид на повреди, особено со различна старост, тогаш мора да се посомневаме за постоење на физичко насилство. Оштетувањата на коскениот систем кај децата се ретки, и се случуваат во серизни сообраќајни несреќи, во спортски игри и слично. Точна проценка можат да донесат хирурзите или ортопедите кои можат да проценат дали повредата е конзистентна или инконзистентна.

Скршеници кои се сомнителни и кои претставуваат можен знак за физичко насилство се: скршени ребра, скршеници во пределот на метафизата, скршеници на градната коска, повеќе скршеници со различна старост, повеќе скршеници во пределот на черепот и бројни стари скршеници.

Кај повредите на коскениот систем треба да се процени дали се работи за некоја болест, како на пример остеогенезис имперфекта, или пак недостаток на витамини и минерали, што исто така може да биде причина за кршење на коските и при мал физички напор.

→ **Повреди на мозокот**

Една од најчестите причини за повреда на мозокот е тресењето на детето, познато и опишано во литературата како “shaken baby sindrom”. Мозокот поради својата градба и позиција во черепот е многу осетлив на тресење, особено кај децата под две годишна возраст. Родителите/старателите/воспитувачите често со желба да го смират детето кое плаче, или пак во лутина, го тресат детето, а тоа води до напукнување на ситните крвни садови, крварење во мозокот и очите, и често завршува со смрт.

Класични медицински симптоми поврзани со тресењето на детето се: крварење на мрежницата на окото, субдурален или субарахноидален хематом, интракранијално крварење, најчесто на горната хемисфера од мозокот, предизвикано од пукање на крвните садови помеѓу мозокот, непостоење на надворешни знаци на насилство, иако не мора да биде правило, симптоми кои вклучуваат тешко дишење, напади на губење на свест, проширени зеници, летаргичност, несвестици, намалување на апетитот со повраќање, без никаква причина, повреди на рамениците, вратот, рацете, потечено чело, изостанување на смеење и престанок на говор, слабо цицање и тешко голтање, неможност да се подигне главата, неможност да се фокусира на предмети или да следи движења и различна големина на зениците. Кај синдромот на тресено дете не се забележува кршење на черепот, ниту пак има надворешни знаци на траума. Разликата помеѓу намерното и ненамерното повредување на детето е во тоа што, едноставното паѓање во домот, или пак удирањето во текот на играта, не предизвикуваат крварења во мрежницата. Тресењето на детето, кое може да доведе до смрт или до тешки интракранијални повреди, никогаш не е ненамерно или незлоставувачко. Повредите се предизвикани со јаки, летачки напред-назад удари во градите или рамениците и најчесто се јавува кај деца до 18 месечна возраст (Išpanovć-Radojkoć i Ignjatović, 2006).

→ ***Повреди во пределот на стомакот***

Овој вид повреди можат да настанат како последица од сообраќајни незгоди, но и од удари во пределот на стомакот, удирање на детето во тврд предмет (на пример, во сид) или поради газење на детето со нозе. За сите овие повреди заеднички се болките во пределот на стомакот, оштетена слезина и црниот дроб. Не смее да се занемари и податокот дека интраабдоменалните повреди можат да бидат и последица од сексуално насилство врз децата. Симптоми кои упатуваат на повреди во пределот на стомакот, се и мачнината, повраќањето, напнатоста и болките во пределот на стомакот, кој често може да биде напнат и тврд како даска. Освен тоа, често се јавува и отежнато дишење и тахикардија.

→ ***Повреди на устата***

Повредите во устата и повредите на забите можат да бидат настанати случајно, но и намерно, по пат на физичко насилство. Повредите на предните заби, кај малите деца на возраст од 2-3 години често се последица од паѓања, а кај постарите деца тие се последица од повреда во спортот. Во случај на насилство, повредите се често последица од удар со рака или некој цврст предмет. Особено често се јавуваат повреди на јазикот. Но, како и кај другите физички повреди, не смее да се заборава дека постојат и одредени заболувања кои можат да доведат до крварења во пределот на устата.

→ **Минхаузенев синдром**

Овој синдром претставува посебен вид на постапување со детето од страна на возрасна личност која се грижи за него (родител/старател/воспитувач) и намерно предизвикува симптоми на болест или повреди кај детето за да го привлече вниманието на лекарите. Во анамнезата на овие деца се забележува дека се хоспитализирани во различни болници, без јасна дијагноза. Најчесто, децата се хоспитализираат поради симптоми на труење, губење на свеста или гушење – а карактеристично е што овие симптоми се јавуваат само во присуство на лицето кое се грижи за детето (Išpanović-Radojković i Ignjatović, 2006).

Причините за физичкото насилство се многу често поврзани со културалните карактеристики кои влијаат на ставовите како да се одгледа детето и што е добро за детето како и податокот дека многу често лицата кои физички ги злоставуваат децата и самите биле жртви на физичко насилство во детството.

Милнер, Робертсон и Роџерс (Milner et. al, 1990), во своето истражување утврдиле значајна поврзаност меѓу раното физичко казнување и високиот ризик од злоставување во подоцнежниот живот. Нивните истражувања потврдуваат дека примената на агресивни методи во детството е поврзана со подоцнежните ставови кон насилството и кон примената на дисциплински мерки врз децата. Процентот на злоставувани деца кои подоцна стануваат родители насилници воопшто не е мал и покрај тоа што во литературата наоѓаме различни квантитативни податоци. Некои автори сметаат дека таквиот начин на однесување се пренесува директно како модел (Kaufman & Zigler, 1987),

додека други (Straus & Smith, 1990) сметаат дека раното физичко злоставување претставува само еден од факторите, а за да прераснат тие лица во злоставувачи потребни е задоволување и на други фактори.

Не е мал бројот на автори кои сметаат дека постојат одредени фактори врз основа на кои можат да го предвидат злоставувањето. Меѓу нив ги наведуваат: коефициентот на интелигенција, депресијата, стресот, социјалните фактори и пореметувањето во личноста. Од личносните карактеристики на прво место се споменува агресијата, експлозивноста, темпераментот и иритабилноста, додека пак, од психијатриските пореметување се наведуваат конзумирањето на алкохол и употребата на наркотични средства.

Родителите, старателите и воспитувачите злоставувачи имаат високи очекувања од децата. Кели, Грејс и Елиот (Kelly et al., 1990) ги споредувале очекувањата на родителите, старателите и воспитувачите злоставувачи и незлоставувачи и воочиле разлики. Очекувањата на злоставувачите во однос на детските постигнувања биле многу поголеми во однос на незлоставувачите.

Истражувањата спроведени кај нас покажуваат дека преку 50% од испитаниците добивале шлаганици во детството, околу 10% од испитаниците често биле тепани, а 7% добиле тешки телесни повреди во текот на интензивното физичко насилство.

Податоците покажуваат дека изложеноста на физичкото насилство води до дефицит во интелектуалното функционирање, лимитирање на говорниот развој, перцептивен моторен дефицит, намалување на мотивацијата и лош училишен успех, напуштање на понатамошното образование, пореметување во прилагодувањето, депресија, анксиозност, лоша контрола на импулсите, самодеструктивни нагони, дисфункција на однесувањето, намалување на емпатијата за другите и пострауматски синдром.

Вондра, Барнет и Чичети (Vondra et al., 1990) сметаат дека кај децата кои се жртви на физичко насилство не постои намален коефициент на интелигенција, туку дека лошите резултати во текот на школувањето се последица на пореметувањата и експресивниот говор, кои заедно со лошата мотивација се одговорни за лошиот училишен успех. Според

нив, децата жртви на физичко насилство имаат проблеми во однесувањето, повеќе се склони кон агресивно и физичко решавање на конфликтите, а во споредба со децата кои не биле физички злоставувани, имаат поголеми проблеми во социјалната комуникација, пониско самопочитување и поголема несигурност која ја решаваат преку манифестирана или потисната агресија (Vondra et al., 1990).

Во услови на акутно злоставување децата покажуваат поголеми промени во формите на анксиозност и агитација, додека, пак, децата изложени на хронично злоставување повеќе манифестираат знаци на депресија. Во текот на понатамошниот раст и развој овие деца покажуваат пореметувања и во процесот на формирање на стабилно прилагодување, што во иднина резултира со со бројни промени кои влијаат на развојот на детската индивидуалност. Таквите деца во подоцнежниот живот себе си се гледаат во негативно светло, без самопочитување и со потешкотии поврзани со комуникацијата, довербата, стравот... (Harkness & Lumley, 2008).

Важно е да се нагласи дека последиците од злоставувањето се долготрајни. Некогаш траат во текот на целиот живот и се одговорни се за функционирањето, успехот, неуспехот и за сите други форми на функционирање во подоцнежниот живот. Меѓутоа, промените во однесувањето не прилегуваат само од фактот дека тие деца се злоставувани, туку и од начинот на живот со насилниците кои имаат проблеми во социјалната комуникација, покажуваат пореметувања во личноста и сериозни душевни заболувања.

Истражувањето на Херенкол и соработниците (Herrenkhol et al, 1991) извршено на примерок од 457 предучилишни деца покажува дека проблемите во однесувањето произлегуваат од нарушената релација возрасен – дете. Оваа студија е спроведена во САД, дваесетина години по изложувањето на децата изложени на физичко насилство, и покажува дека во таа група значајно е зголемен криминалитетот, малолетничката деликвенција и пореметувањата во однесувањето.

Доџ, Бајтс и Петит (Dodge et. al, 1990) во својата студија заклучуваат дека 6 месеци по доживеаното физичкото насилство кај училишните деца почнува да се јавува агресија, и

истата е многу поприсутна во подоцнежниот развој во споредба со останатите деца. Значаен фактор за прогноза на квалитетот на живот кај физички злоставуваното дете е начинот на живот по насилството. Децата кои остануваат да живеат во средината која го извршила насилството, многу често покажуваат агресија, депресија и го напуштаат училиштето, за разлика од децата кои биле злоставувани, но кои потоа ја напуштиле таа средина.

Постојат неколку начини според кои може да им се помогне на жртвите на физичко насилство, и тоа:

- Потребно е да се спроведе истражување чија цел ќе биде да се разберат механизмите кои водат до дисфункција која се поврзува со злоставувањето: ова особено се однесува на анализата на семејството, неговите карактеристики и односите во него, симптоматологијата кај децата, самиот чин на физичко насилство и значењето на истиот за детето. Особено е битно да се утврди релацијата и влијанието на насилството врз детското однесување во однос на однесувањето со врсниците, во училиштето, академското напредување и когнитивното функционирање (Avramović, 2007).

Во литературата се споменуваат и сериозни психијатриски пореметувања кај злоставуваните деца како што се пострауматски синдром, пореметување во односите, хиперактивност, депресија, суицидалност, инволвираност во криминални активности, земање на средства кои предизвикуваат зависност. Токму поради тоа, потребно е да се запознаат сите фактори кои водат до наведените промени, за понатму да можат да се планираат активности на ниво на примарна, секундарна и терцијална превенција. Посебно е значајно да се земат во предвид и демографските карактеристики на децата и на насилниците, бидејќи тие претставуваат значаен сегмент во планирањето на превентивните и терапевтските активности (Brodsky & Stanley 2008).

- Третманот на овие деца опфаќа примена на терапевтски техники (групни и индивидуални), чија цел е да се намалат негативните последици од насилството и да се спречи рецидивизмот.
- Насилството претставува јавно-здравствен проблем, кој во себе вклучува психосоцијални компоненти на помош по пат на јавна информираност, закони, едукации на наставниците, воспитувачите, лекарите, социјалните работници,

правниците, а посебно за младите лица кои се подготвуваат за брачен живот и здраво родителство.

→ ***Зошто децата молчат?***

Постојат неколку причини за детското молчење, а најчесто тоа се несигурноста и недовербата во возрасните кои не ги разбираат и не ги заштитуваат, како и срамот поради целокупната ситуација. Еден од најбитните фактори е стравот од етикетирање, па затоа често децата знаат да кажат дека „јас само сакам да бидам како другите деца“ или „зошто моите родители не се како родителите на другите деца?“. Ваквите и слични размислувања и стравови се причина зошто децата молчат и зошто е тешко да се допре до нивните емоции. Но, воедно тие претставуваат и поттик да се разработат методи и техники со кои ќе може да им се помгне.

→ ***Што да се направи кога се соменаваме во физичко насилство?***

Стучните лица (психолози, социјални работници, лекари, педагози) кои работат со децата, мораат да знаат да ги препознаат основните знаци кои упатуваат на насилство. Отпорот кој понекогаш се јавува кај професионалците најчесто произлегува од недоволното познавање на оваа проблематика. Непознавањето на правните проблеми и прописи, дилемите за тоа што е професионална тајна и колку со пријавата на насилството ги кршиме истите, дали со пријавата на насилство го изневеруваме клиентот, како и бројни други дилеми се причини поради кои насилството не секогаш се пријавува.

Сепак, обврска на секој професионалец кој ќе се посомнева дека работи со дете кое е жртва на насилство е: медицински да го згрижи детето, да се обиде да воспостави што е можно поблизок контакт со детето, да ја процени состојбата во домот, да се посветува со колегите и правната служба, да го пријави сомнежот во Центарот за социјални работи или

во полиција, да биде спремен на понатамошен ангажман и одговорно да му пристапи. Исто така, ниту еден професионалец не смее да се заборави дека е битно: детето да се заштити од понатамошно злоставување, да се процени ситуацијата и адекватно да се интервенира во кризна ситуација, да се направи психијатриска и психолошка проценка на детето, да се направи проценка на семејството и да се испланира понатамошниот третман во кој спаѓаат индивидуалната терапија, групната терапија, заедничка терапија родител – дете и семејна терапија. Секој од наведените видови на третмани има свои специфичности и правила, и бара добро едуциран персонал, континуирана супервизија од професионалци и континуирана општествена помош и поддршка.

2.2.3. СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА

Сексуалното насилство врз децата се дефинира како било кој вид на сексуален контакт помеѓу дете и возрасна личност или тинејџер кој е пет или повеќе години постар од детето жртва. При тоа, под возрасна личност се смета родител, роднина, дедо, баба, наставник, тренер, воспитувач, бибиситер...

Најчесто, злоставувачот е некој на кого детето му верува и добро го познава. Сексуалното насилство може да има форма на детска порнографија, гледање на сексуални содржини, допирање, мастурбирање, како и вагинален, орален и анален контакт. Со други зборови, сексуалното насилство се случува кога возрасна личност или тинејџер го користат детето за да ги задоволат своите сексуални потреби – односно кога лицето кое е постаро од детето го наведува, му се заканува или го присилува детето на сексуален контакт, а притоа не се грижи за детскиот психички и емоционален развој. Кога сексуалното насилство се случува помеѓу крвни сродници се нарекува инцест (Briere, 1996).

Иако овие дефиниции за сексуалното насилство се поврзани со законската дефиниција, сепак сексуалното насилство може да се дефинира како сексуален чин врз дете кое не е доволно емоционално, мотивациски и когнитивно развиено за таквиот чин. Способноста да се намами детето на сексуален однос се базира на помоќната и

подоминантната позиција на возрасниот извршител, кој е во контраст со детската возраст и субмисивна положба. Авторитетот и моќта му овозможуваат на насилникот, имплицитно или директно да го принуди детето на учество во сексуалниот чин.

Постојат три фактори кои се користат во клиничката диференцијација на насилното од ненасилното сексуално однесување, и тоа: *разликата во моќта, разликата во знаењето и разликата во задоволувањето* (Faller, 1993). Се претпоставува дека овие три фактори се поврзани.

- **Разлика во моќта**

Постоењето на овие разлики укажува дека едната страна (насилникот) ја контролира другата страна (жртвата), и дека сексуалниот чин не е обострано започнат и изведен. Моќта може да произлезе од улогите кои ги имаат насилникот и жртвата. На пример, доколку насилникот е татко на жртвата, старател на жртвата, претпоставен на жртвата, жртвата обично ќе чувствува обврска да го направи тоа што насилникот го бара од неа. Во лица кои имаат моќ врз детето-жртва се набројуваат лицата кои имаат авторитет врз детето како што се членовите на семејството, наставниот кадар, тренерите, воспитувачите и сите други лица кои имаат моќ. Исто така, моќта може да произлезе од големата сила и способноста на насилникот да ја изманипулира жртвата и преку физичко насилство да ја присили на сексуална активност. Сексуалното насилство најчесто не вклучува физичка сила, туку подмитување, наговарање, закани и измами.

- **Разлика во знаењето**

Разликата во знаењето помеѓу насилникот и жртвата имплицира дека насилникот или е повозрасен, или е развојно понапреден, или поинтелигентен од жртвата. Општо, се смета дека станува збор за сексуално насилство кога насилникот е барем 5 години постар од жртвата, но на пример обострана сексуална врска помеѓу 17 годишна девојка и 22 годишен дечко не би се сметала за сексуално насилство, доколку нема други фактори кои би можеле да алудираат за таков заклучок.

- **Разлика во задоволувањето**

Во наголемиот број на случаи на сексуално насилство, насилникот се обидува себе си сексуално да се задоволи. Исто така, постојат активности каде разликата во возраста на насилникот и жртвата е помала од 5 години, а кои се третираат за сексуално насилство. На пример ако 11 годишно девојче е присилено орално да го задоволува својот 13 годишен брат, другар, соученик.

Зборувајќи за сексуално насилство врз детето, Фалер (1993) ги наведува следниве видови:

- *Сексуални активности без физички контакт* (коментирање на детското тело, покажување на интимните делови од телото, воајерство, покажување на порнографски материјали, наговарање на детето да се соблече или мастурбира);
- *Сексуални активности со сексуален контакт* (допирање на интимните делови на детето, пенетрирање, сексуален акт); и
- *Орален секс* (љубење на гениталиите).

Иако во литературата постојат несогласувања во врска со преваленцијата и инциденцијата на сексуалното насилство врз децата, последните неколку години, авторите кои се занимаваат со оваа проблематика се согласуваат дека овој вид на насилство е далеку пораширен отколку што порано се мислело, и дека стапките на инциденција и преваленција се многу повисоки во споредба со претходните десетина години (Williams, 1994).

Различни истражувања покажуваат дека преваленцијата на сексуалното насилство кај децата од женски пол се движи од 6%-62% во зависност од дефиницијата која се користи, критериумите, како и видот и големината на примерокот. Меѓутоа, голем дел од професионалците тврдат дека едно од четири женски деца е на некој начин сексуално злоставувано во текот на својот психосоцијален развој (Briere et al., 1996). Процентот на машки деца кои биле жртви на сексуално насилство е помал и се движи од 3%-24%, а професионалците сметаат дека едно од шест машки деца доживеало некоја форма на сексуално насилство до 18 годишна возраст (Briere, 1992, Finkelhor & Baron, 1986, Finkelhor et al, 1990).

Земајќи ја во предвид конзервативната традиционалната дефиниција за сексуалното насилство (дека под сексуално насилство се подразбира само силување), последните студии во САД покажуваат дека три петини од жртвите на сексуално насилство биле силувани во текот на детството, и тоа 29% пред 11 години, а 32% помеѓу 11-17

годишна возраст. 78% од сите случаи на силување врз децата биле извршени од членови на семејството, или пак од лица познати на жртвата. Сепак, многу е тешко да се утврди точниот процент, затоа што најголемиот број на случаи не се пријавуваат секогаш¹⁰.

При определување на причинителите на сексуалното насилство, околу една третина од насилниците се родителите, а околу половина од извршителите на насилството е целото семејство. Најголем број од извршителите се припадници на машкиот пол, а 75% од децата жртви на сексуално насилство биле изложени на насилство во неколку наврати. Просечната возраст на злоставуваните деца е 9 години, а во споредба со момчињата, девојчињата почесто се злоставувани во подоцнежниот период, најчесто надвор од семејството, каде што насилници се повозрасни лица или други деца. Според Финкелхор и соработниците (1990), во 90% од случаите на сексуално насилство извршители се припадниците на машкиот пол, во 70%-90% од случаите извршителите се лица кои им се блиски на децата и најранлива возраст е периодот од 7 и 13 години.

Се претпоставува дека виктимизацијата кај машките деца помалку се регистрира од онаа кај женските деца, делумно заради очекувањата од општеството дека жртвите на насилство (особено сексуално) најчесто се од женски пол, а насилниците се од машки. Оваа молчеливост кај машките деца се зголемува доколку насилникот е од ист пол, бидејќи во тој случај детето ќе мора да зборува за две табуа – за тоа дека било во сексуален контакт со повозрасна личност, и за тоа дека таа личност била од ист пол. Покрај тоа, се претпоставува дека на жртвите од машки пол помалку би им се верувало отколку на жртвите од женски пол (Bolton et al, 1989, Urquiza, 1988).

Според Буљан-Фландер (Buljan-Flander, 2003), кога се зборува за сексуалното насилство, треба да се имаат во предвид следниве факти:

- Веројатноста девојчињата да бидат сексуално злоставувани пред 18 годишна возраст е 1:4, а кај момчињата изнесува 1:6;
- Сексуалното злоставување најчесто започнува во периодот помеѓу 4-та и 8-та година;

---

¹⁰ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

- Во некои семејстава инцестот се повторува во неколку генерации наназад;
- Насилниците најчесто не користат сила, туку наговарање, закани, поткупување;
- Децата се восхитуваат на возрасните и ги слушаат поради нивната сила, вештини и знаења, што тие подоцна можат да го искористат за децата да ги послушаат;
- Децата ретко зборуваат за чинот на насилството, бидејќи насилникот најчесто им се заканил или им рекол дека тоа е нивна тајна;
- Често децата сакаат да кажат некому за насилството, но се плашат дека нема да им веруваат и дека никој нема да ги заштити, но и се плашат дека со тоа ќе го растурат семејството и ќе бидат одговорни за нечја затворска казна;
- Децата најчесто не измислуваат приказни за сексуално насилство;
- Децата имаат конфузни и контрадикторни емоции спрема насилникот. Тие можат да го сакаат, мразат, да се плашат од него или пак да го жалат;
- Сексуалното насилство не почитува граници – се случува во сите класи, во сите култури, раси, без оглед на социоекономскиот статус и степенот на образование;
- Најголем број од сексуалните насилници се мажи; и
- Најчести оправдувања на насилникот се: „Детето и така не знае што правам, па тоа нема да го повреди“, „На секому му е потребен секс, а ова е мојот начин“, „Детето не се спротивставуваше – значи му се допаѓа“, „Тоа е грешка на мојата сопруга, бидејќи одбива сексуален однос со мене“.

За сексуалното насилство тешко е да се утврдат ризичните фактори, за разлика на пример од физичкото насилство, каде потполно сигурно како ризик фактори се издвојуваат самохраните родители, екстремната сиромаштија, злоупотребата на алкохол и дрога, па затоа е и полесно да се работи на превенцијата. Кога станува збор за сексуалното насилство, не постои стереотипен профил ниту на насилникот ниту на жртвата, па затоа и често се случува за некој осуден насилник да се рече дека „воопшто не личи на злоставувач“. Сепак, се смета дека девојчињата многу почесто се злоставувани, иако ретроспективните студии покажуваат дека момчињата се многу почесто злоставувани, отколку што може да се заклучи од пријавените случаи (Merrick et. Al.,2008).

Финкелхор и Барон (1986) наведуваат дека најранлив период и за девојчињата и за момчињата е периодот помеѓу 7 и 13 години, но дека сепак, сексуалното насилство може да се случи на секоја возраст. Дури, можеме да претпоставиме дека податоците кои се однесуваат на раширеноста на сексуалното насилство кај децата под шестгодишна возраст се потценети бидејќи малите деца потешко се отвараат, а како возрасни често и не се сеќаваат (Williams, 1994). Исто така, може да се претпостави дека случаите на сексуално насилство кај постарите деца се пријавуваат во поголем број бидејќи во пубертетот и периодот на адолесценција кај детето се развива независноста и храброста да се отворат пред другите (Jones & McCurdy, 1992, Vander May, 1988).

Што се однесува до социјалниот статус како фактор на ризик, исто така постои неусогласеност, бидејќи најчесто случаите кои доаѓаат во контакт со стручните служби се оние кои потекнуваат од семејства со понизок социјален статус, а оние од повисоките слоеви, несакајќи да бидат стигматизирани многу често го прикриваат сексуалното насилство. Сепак, поновите истражувања покажуваат дека нискиот социјален статус не е ризичен фактор за сексуално насилство (Daro & Gelles, 1992, Giovannoni, 1982, Kolko et al, 1987). Како ризични фактори од детската средина се издвојуваат неадекватноста на родителите, недостапноста на родителите, конфликтите, лошиот однос дете-родител, алкохолизмот, наркотичните средства, емоционално нестабилните родители (Binder & McNiel, 1987). Во идентификацијата на ризичните фактори, како најважни се истакнуваат одвоеноста на детето од родителите, семејства каде родителите се преокупирани со сопствени проблеми и немаат време и внимание во задоволување на потребите на детето.

Децата жртви на сексуалното насилство се сосема беспомошни. Многу често, тие не смеат и не можат да зборуваат за самиот чин на насилството, зависни се од возрасните, па тие би требало да препознаат што се случува со децата и да превземат нешто во однос на понатамошната превенција. Според Буљан Фландер (2003) постојат знаци во различни сегменти од животот кои можат да ни укажат за потенцијална жртва на сексуалното насилство, и тоа:

- **Физички знаци** (генитални инфекции, повреди на градите, брадавиците, под стомакот, повреди на гениталиите, во аналното подрачје, крварења, модрици, болка во моментот на мокрење, чести воспаленија на грлото, потешкотии во голтањето, чувство на гушење, чести психосоматски проблеми (главоболки, болки во стомакот), бременост, менструални тегоби, изненадно губење или зголемување на телесната тежина, дефанзивен говор на телото, покривање, криење, обиди детето да биде невидливо и носење на изгужвана облека).
- **Емоционални знаци** (лутење, потешкотии, беспомошност, страв од одење дома/во училиште, страв од темница и одење во кревет, страв од затворени врати, тоалети, тушеви, соба со само една врата, изолираност, срам, чувство на вина, страв од физички контакт, особено во пределот на гениталиите, страв да бидат сами со одредени луѓе, плачење, депресија и конфузија, чувство на предавство).
- **Сексуално однесување** (невообичаен интерес за сопствените и туѓите гениталии, често мастурбирање, цртеж со нагласени сексуални детали, како и цртеж кој ги покажуваа гениталиите и преку облеката)
- **Социјално однесување** (одбивање или молба да не се останува со одредено лице, мокрење во кревет, тепање, цицање на палецот, константен перфекционизам, послушност, многу контролирано однесување, повлеченост или хиперактивност и ноќни мори).
- **Самодеструктивно однесување** (конзумирање на дрога и алкохол, обид за самоубиство, нејадење или премногу јадење, самоповредување и бегане од дома).
- **Однесување во училиште** (пречки во вниманието, дневно сонување, деструктивност, изолираност од училиштето и потешкотии во изразување на своето мислење).

Сексуалното насилство врз децата може да се покаже преку симптоми кои зависат од интензитетот и траењето на злоставувањето, степенот на блискост со насилникот и начинот на соочување со насилството. Сомнежот за постоење на сексуално насилство е поголем, доколку детето манифестира повеќе симптоми, особено доколку постои комбинација од сексуални и други знаци. На пример, вообичаена конфигурација на симптоми кај адолесцент кој е жртва на сексуално насилство, е промискуитетност, злоупотреба на дрога и суицидално однесување. Исто така, присуството на бихејвиорални

и физички симптоми може да го зголеми сомнежот. Меѓутоа, во некои случаи, иако не постојат наведените индикатори, не значи и дека не било присутно сексуално насилство.

Истражувањата покажуваат дека жртвите на сексуално насилство во текот на детството, имаат поголема шанса да бидат злоставувани и подоцна во животот, како и да живеат со насилен и злоставувачки партнер. Насилството во понатамошниот живот може да биде од различен тип, и тоа: партнерот да ги нарекува со погрдни имиња, да ги исмејува, да ги присилува на сексуални активности. Вистина е дека многу злоставувачи, биле жртва на сексуално насилство во текот на детството, меѓутоа не е вистина дека сите жртви кога ќе пораснат стануваат насилници, а ова е особено важно да го знаат жртвите на сексуално насилство од машки пол.

Постојат повеќе причини зошто жртвите на сексуално насилство стануваат насилници. Некои од нив не сфаќаат колку тоа однесување е лошо, па едноставно го повторуваат оној образец кој го научиле во детството, некои преку процесот на насилство се обидуваат да ги надминат своите трауми од детството, додека пак други, на тој начин чувствуваат поголема моќ. Сепак, неможе да се занемари фактот дека искуствата од детството многу силно влијаат на родителството и родителските стилови, бидејќи родителите многу тешко можат да им го дадат на своите деца она што и самите не го добиле. Жртвите на насилство во текот на детството не добиле доволно љубов, почит, прифаќање и заштита, па не знаат како тоа да им го пружат на своите деца, па трансгенерацискиот пренос на насилството постојано се врти во круг. Овие наоди се потврдени во истражувањето на Буљан Фландер (2001), на примерок од 649 мајки.

Примарните последици од сексуалното насилство може да се поделат во неколку различни, но сепак преклопувачки категории, бидејќи реакциите на насилството многу често се индивидуални. Покрај тоа, жртвите на сексуалното насилство во некои периоди ги манифестираат симптомите, а во некои не. Припадниците на помагателните професии мора да го имаат ова во предвид за да можат да работат адекватно на заштитата на овие жртви.

→ ***Симптоми на пострауматскиот синдром***

Во средната доба од животот, жртвите на сексуалното насилство често ги имаат симптомите на пострауматскиот синдром (Runtz, 1992, Courtois, 1988), а особено се присутни таканаречените „флешбекови“ - брзи, сетилни искуства кои често вклучуваат визуелни, аудитивни, олфакторни и тактилни сеќавања на чинот на насилството, како да се случуваат во сегашноста, а не како тие сеќавања да се дел од минатото. Значи, пострауматските стресни пореметување се однесуваат пред сè на: честото преживување на случувањата преку ноќни мори и присилни мисли, избегнување на дразби кои потсетуваат на трауми и проблеми со спиењето, лоша концентрација.

→ **Емоционални реакции**

Најчести емоционални реакции се депресијата, анксиозноста и лутиката. Но, исто така, често се споменуваат стравот, срамот, чувството на пониженост и вина, себеобвинувањето, тагата и желбата за самоповредување. Овие емоции можат да имаат бихевиорални, соматски и други манифестации (Harkness & Lumley, 2008).

→ **Депресија**

Депресијата е најчест симптом за кој зборуваат возрасните кои во текот на детството биле сексуално злоставувани. Наодите покажуваат дека кај децата кои биле жртви на сексуално насилство веројатноста да се појави депресија е 4 пати поголема отколку кај останата популација (Harkness & Lumley, 2008, Lanktree et al, 1991).

→ **Анксиозност**

Сексуалното насилство интерферира со детските верувања за сигурноста и праведноста на светот. Затоа, не е ни чудно што злоставуваните деца се склони кон стравови и анксиозност. Тие често имаат генерализирани анксиозни пореметувања, фобии, напади на паника, и опсесивно компулзивни пореметувања. За разлика од останата популација, можноста да се дијагностицираат анксиозни пореметувања е пет пати поголема кај овие деца (Stein et al, 1988). Децата многу често се злоставувани од лицата од кои очекуваат топол и близок однос, а наместо тоа се нападнати, обезвреднети и доживуваат чувство на болка. Сето тоа предизвикува стравови, така што, злоставуваните деца подоцна стануваат

анксиозни во интимните, блиските односи, покажуваат страв од проценување или страв и недоверба во интеракцијата со авторитарните лица (Finkelhor et al., 1989).

→ **Лутина**

Честа емоционална последица од сексуалното насилство е лутината. Хронична иритабилност, неочекувани и неконтролирани чувства на лутина и потешкотии поврзани со изразувањето на лутина се чести последици кои ги наведуваат жртвите на сексуалното насилство. Овие чувства се интернализираат како омраза спрема самиот себе и депресија, или пак се екстернализираат и водат до злоставување на други лица (Harkness & Lumley, 2008). Децата често ја изразуваат својата лутина преку пореметувања во однесувањето, па така Бриере (1992) наведува дека агресивноста спрема другите (најчесто изразена преку тепачки, малтретирање на врсниците, и напаѓање на лицата во непосредната средина) често е краткотрајна последица на сексуалното насилство. Иако ваквиот вид на однесување може да претставува екстернализација на детскиот стрес/вознемиреност поради сопствените трауми и повик за помош, најчесто води до социјална изолација и неприфатеност од страна на врсниците и возрасните.

→ **Последици на телесен план**

Телесните проблеми кои се јавуваат кај жртвите на сексуално насилство се главоболка, болки во стомакот, уринарни инфекции и слично. Биолошките и медицинските последици од сексуалното насилство во детството можат да се опишат преку следниве симптоми (Briere et al., 1996):

- Хронична и/или дифузна болка;
- Симптоми на анксиозност и/или депресија;
- Пореметување на начинот на исхрана или злоупотреба на дрога; и
- Самозанемарување.

→ **Последици на сексуален план**

Кај децата кои биле жртви на сексуално насилство се очекува во иднина да имаат различни сексуални дисфункционалности, односно пореметување во сексуалниот идентитет и сексуалното функционирање. Најчести хронични сексуални проблеми кои може да се јават

се: страв од интимен однос, чувство на гадење и недостаток на уживање во текот на сексуалниот однос, флешбекови во текот на односот, како и неможност за доживување на оргазам. Исто така, како последица може да се јават и промискуитетноста и проституцијата, бидејќи жртвата смета дека единственото нешто во што е добра е сексуалната активност. Овие жртви многу често не прават јасна дистинкција помеѓу сексуалност и нежност, и не прават разлика меѓу допирите на емоционална блискост и сексуалните. Во своето истражување, Маиселман (1978) наведува дека 87% од испитаниците кои биле жртви на сексуално насилство во детството имаат сериозни сексуални проблеми во понатамошниот живот, додека пак, според Малц и Холман (1987), 60% од жртвите чувствуваат болка во текот на сексуалниот однос, а 48% не можат да доживеат оргазам.

→ **Последици во интерперсоналното функционирање**

Жртвите на сексуалното насилство имаат сериозен проблем во одржувањето на емоционално здрави врски и односи со другите лица. Според Бриере (1992) овие лица во односите со другите се нестабилни, беспомошни, се повлекуваат и покажуваат доза на непријателство и агресивност.

→ **Социјално функционирање**

Социјалното функционирање на децата кои се жртви на сексуално насилство може да биде од исклучително успешно до крајно осиромашено и девијантно (кое инволвира проституција, злоупотреба на дрога). Претерано доброто функционирање често претставува обид да се ублажи ниското самопочитување и дозата на анксиозност, додека, пак девијантното однесување е резултат на неможноста за воспоставување контрола врз агесијата насочена кон насилникот.

→ **Когнитивни дисторзии**

Врз основа на она што го научиле и искусиле во детството, сите луѓе формираат слика за себе, слика за другите, средината и иднината која ги очекува. Искуствата на злоставуваните деца се негативни, и се рефлектираат на тој начин што детето го перципира светот како опасен, иднината како несигурна, потценувајќи ги сопствените

вредности и способности. Во многу истражувања е потврдено дека овие деца манифестираат хронична беспомошност, безнадежност, недоверба, самооткривање и ниско самопочитување, кои продолжуваат и во периодот на адолесценција и возрасната доба (Barahal et al., 1981, Farber & Joseph, 1985). Овие негативни мисли произлегуваат од психолошките реакции на трауматските доживувања, стигматизацијата на децата од насилникот и општеството, како и детските обиди да го модификува трауматското искуство. Хроничната перцепција на беспомошност и опасноста доаѓаат од фактот што детето било сексуално злоставувано кога телесно и психички било неспособно да му се спротивстави и да се бори со насилникот. Со оглед на тоа што насилството обично трае долго и е хронично, кај детето се јавува чувство на безнадежност. Поради тоа детето конструира претпоставки дека е лошо, бидејќи насилството го интерпретира како казна за нешто што направило.

→ *Избегнување*

Кај жртвите на сексуалното насилство, многу често се јавува избегнување на сеќавањата од детството, а дисфункционалните активности кои се предизвикани од избегнувањето можат да бидат зависност, суицидалност, и други активности кои ја редуцираат внатрешната напнатост. Проблематичното однесување може да претставува свесен или несвесен избор едно дете да биде инволвирано во дисфункционално и само/деструктивно однесување. За жал, иако наведените активности за момент го редуцираат стресот, многу често го вовлекуваат детето во посериозна симптоматологија, придонесуваат за ниско самопочитување и чувство на вина.

→ *Дисоцијација*

Се смета дека дисоцијацијата претставува одбрамбен механизам кога детето сака да ги заборави непријатните активности поврзани со сексуалното насилство и доживува амнезија. Некои студии, (според Briere, 1996) укажуваат на тоа дека возрасните клиенти кои како деца биле жртви на сексуално насилство често наведуваат дека воопшто не се сеќаваат на тој период од детството. Всушност, децата по насилството, сакаат да се чувствуваат подобро и тоа го постигнуваат на два начини. Едниот е преку контрола над случувањата со верување во своите сили и способности (кога децата се поистоветуваат со

многу силни јунаци од цртаните филмови -Бетмен, Супермен, Спајдрмен, Химен...), а другиот преку контрола на сеќавањата користејќи го механизмот на соочување со стресниот настан (Putnam, 1989).

→ ***Злоупотреба на дрога***

Не е мал бројот на истражувања во кои се утврдува поврзаност на сексуалното насилство и подоцнежното користење на дроги. Причината за оваа поврзаност произлегува од фактот дека употребата на наркотични средства им овозможува на жртвите психолошки да се одвојат од средината. Според наодите Бриере и Рунц (1987), жртвите на насилство имаат можност десет пати повеќе да станат потенцијални конзументи на наркотични средства.

→ ***Суицидалност***

Најчест мотив за обидите за суцид кај децата жртви на сексуално насилство е бегането од екстремната психичка болка, болните сеќавања и чувството на безнадежност. Децата со вакви симптоми не ја посакуваат смртта, туку посакуваат крај на животот кој е преплавен со болка. Во тој контекст е и наодот на Шнидман (1985) дека процентот на сексуално злоставувани деца кој извршиле суицид се движи од 51%-79%.

→ ***Долгорочни ефекти кај сексуално злоставувани деца***

Во студиите во кои се испитуваат долгорочните ефекти кај децата кои биле сексуално злоставувани, најчесто се нацедуваат следниве: недоверба, недостаток на самодоверба, депресија, импулзивност, пореметување на односите со врсниците, училишен неуспех и хистеричност.

2.2.4. ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Во достапната литература евидентно е дека децата се занемарувани и злоставувани низ вековите, а нивното препознавање е во зависност од социјалните фактори. Уште пред повеќе од триесет години Кемпел за прв пат го дефинирал поимот „натепано дете“, а

денеска сеуште јасно не се дефинирани ниту начините на заштита, ниту начините за препознавање, особено на занемарените деца.

Кога се зборува за занемарување, најчесто се мисли на физичко занемарување, или пак недоволна грижа за детските физички потреби, а многу поретко на емоционалното и образовното занемарување.

Сепак, занемарувањето може да се дефинира како недостаток на соодветна грижа и нега на возрасните лица спрема децата, што битно влијае на детскиот нормален физички и психички развој. Кога се зборува за **физичко занемарување**, се мисли на незаштитување на децата од повреди, опасности, незадоволување на основните потреби и слично. **Емоционалното занемарување** вклучува во себе пасивен или агресивен став на возрасните кон емоционалните потреби на децата. Оваа дефиницијата зависи од културалните ставови. **Здравственото или медицинското занемарување** вклучува различни видови на постапки на возрасните кои не водат сметка за детската здравствена заштита како и кај кои отсуствува потреба за консултација со медицинските лица. Здравственото занемарување опфаќа редуцирање на потребните терапевски третмани во случај кога детето има сериозни емоционални проблеми или проблеми во однесувањето. **Едукативното занемарување** опфаќа активности во кои родителот/старателот не соработува со училиштето, не му пружа помош на детето, не му го овозможува на детето потребниот училишен прибор.

Поновите податоци од САД говорат дека 2,7 милиони деца се жртви на насилство, од кои 45% се жртви на занемарување, од кои 25% на физичко, 16% на сексуално, 6% на емоционално и 8% на други видови на занемарување¹¹.

Во 1988 година, поимот занемарување е одвоен од поимот злоставување, како посебна категорија на постапки спрема детето од страна на лица кои се одговорни за неговит раст и развој, а кои исто така можат да бидат одговорни за неговото подоцнеж но неадекватно однесување и за бројни здравствени проблеми. Голем број истражувања во

---

¹¹ <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

областа на занемаруваните деца покажуваат дека огромен процент од тие деца подоцна стануваат злоставувачи.

Како вид на злоставување се издвојува и незаштитеноста на децата. Оваа појава е многу често поврзана со објективната ситуација, односно со економските проблеми и со сиромаштијата. Последиците од таквото однесување спрема децата се долготрајни и го оштетуваат нивниот развој. Одтаму станува императив на државата и општеството да ги осигураат детските права во сите делови на земјината топка.

Иако во наодите од спроведените истражувања се наведуваат многубројни ризични фактори кои влијаат да се појави занемарување кај децата, како најчести ризични фактори се истакнуваат следниве:

- **Социјалните фактори** – тука се истакнува сиромаштијата, поради која родителите/старателите не можат да им ги задоволат базичните потреби на децата како што се потребата за храна, за облека, за сигурен кров над главата. Материјалната депривација преставува еден од главните причинители за занемарување на детето. Изаолацијата на семејството, пак, води до осамување на детето и претставува извор на бројни психички проблеми чие игнорирање од страна на родителите води до занемарување на детето.
- **Родителите како фактор** – прераното родителство многу често води до занемарување на детето, бидејќи младите родители не се ниту материјално ниту психички зрели да одговорат на потребите на своето дете.
- **Децата како фактори** – деца кои се ризични за занемарување се децата со специфични потреби, децата со различни видови на темепрамент, децата под стрес и децата со тешки или хронични болести. Исто така, како специфична група на деца која е лесно подложна на занемарување се децата кои се сместени во установи за социјална заштита (Corby, 2006, Dubowitz & Bennett, 2007).

2.2.4.1. ЗДРАВСТВЕНО ИЛИ МЕДИЦИНСКО ЗАНЕМАРУВАЊЕ

Многу често, здравственото занемарување започнува уште во периодот на бременоста на мајката, а го опфаќа родителското одбивање на совети од страна на експертите во текот на бременоста кои се неопходни да осигураат правилен развој на детето. Најчесто станува збор за многу млади родители, или пак за непосакувано родителство, како и за неинформираност. Исто така, како еден од најчестите видови на занемарување на детскиот развој се јавува земањето на алкохол во текот на бременоста. Познато е дека конзумирањето на алкохол е особено штетно и негативно влијае на развојот на детето во првите шест недели од бременоста. Со конзумирањето на алкохол се развива фетален синдром кој вклучува присуство на ниска тежина по породувањето, предвремено породување, специфичен израз на лицето (ниско чело, слабо развиена горна усна, намален обем на главата). Многу често постојат и оштетувања на срцето, аномалии на половите органи, забавен психомоторен развој и интелектуална попреченост. Денеска, сè повеќе во стручната литература наоѓаме описи на деца кои се родени од мајки кои во текот на бременоста земале различни средства кои предизвикуваат зависност, а децата родени во услови на таква бременост покажуваат бројни проблеми во психомоторниот развој. Исто така и медикаментозни средства кои мајката некритично, и без консултации од лекар ги земала во текот на бременоста водат до бројни оштетувања кај децата. Не смее да се занемари и правилната исхрана како и психофизичката рамнотежа на мајката, кои претставуваат неопходен услов за адекватен психосоцијален развој на децата (Corby, 2006).

Во чести видови на здравствено занемарување спаѓа и избегнувањето на редовни систематски прегледи на детето, недостаток на правилна исхрана и нормален сон, како и здрави услови за живеење. Многу често, родителите кои припаѓаат на различни верски заедници избегнуваат и одбиваат да им пружат на децата адекватна здравствена заштита како и да им вршат медицински анализи со цел да ја увидат состојбата во која детето се наоѓа. Најчесто тука спаѓа одбивањето да се прима трансфузија доколку е потребна, одбивање на неопходни хируршки зафати, но здравствено занемарување претставува и немањето на здравствена заштита на децата. Во оваа група на занемарување спаѓаат и неадекватната исхрана на децата (лош квалитет на храна, еднолична исхрана, храна без

неопходни состојки за живот и развој), изостанувањето на родителски, старателски надзор како и запоставувањето на децата.

2.2.4.2. ФИЗИЧКО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Кај децата кои се изложени на физичко занемарување многу често е присутно отсуство на физичко напредување на детето за кое причината не е од органска природа. Токму поради тоа, потребно е да се прави разлика помеѓу ненапредување на децата предизвикано од занемарување, и ненапредување што е предизвикано од различни пореметувања или болести. Најчести органски причинители за физичко ненапредување на децата се гастроинтестиналните пореметувања, невролошките пореметувања, бубрежните, кардиоваскуларните и ендокрините болести (Dubowitz & Bennett 2007).

Неорганското ненапредување, или недоволното внесување на калории, може да биде последица од недоволната информираност на мајката за значењето и потребата за калории, но може да биде и последица на психички пореметувања на мајката како депресија, конзумирање на алкохол и дрога, или пак други психички болести и состојби поради кои мајката не е во можност да му осигура адекватна исхрана на детето (Harkness & Lumley, 2008).

Многу често неорганското ненапредување на детето е придружено со сиромаштија, од која произлегува и неадекватното домување како фактор кој придонесува за физичко занемарување на децата. Тука спаѓа неадекватниот простор за спиење, јадење, дневен престој, присуството на топла и ладна вода, како и недоволната топлина во местото на живеење (Brewerton, 2007).

2.2.4.3. ЕМОЦИОНАЛНО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Емоционалното занемарување претставува чест облик на занемарување, кое се темели пред се на неперципирањето на детските потреби и желби. Никој не го слуша детето, а возрасните не се заинтересирани дали детето нешто сака или не, туку тие ги следат само сопствените потреби и закони. Не е ретка појавата возрасните да ни им помагаат на децата кога се соочуваат со кризни ситуации. Токму поради тоа децата се чувствуваат отфрлено, па поддршка и разбирање бараат кај врсниците, особено кај оние кои имаат слични проблеми со нивните. Така тие формираат групи, во кои креираат сопствени правила на однесување, многу често насочени против општествените норми.

Емоционалното занемарување опфаќа и однесување каде возрасниот не води сметка за чувствата на детето, па се сличува да го озборува детето пред друг возрасен, да се расправа пред детето, или пак, со некои свои форми на однесување кон детето да го доведе да се чувствува непријатно (алкоголизам, соблекување пред детето). Студиите покажуваат дека родителите/старателите кои го занемаруваат своето дете се понегативни отколку оние кои го злоставуваат, бидејќи нивниот однос кон децата е поладен, не се заинтересирани за децата, не покажуваат никакви емоции кон децата, па дури ни лутина (Melchert, 2000, Widom, 1999).

2.2.4.4. ЕДУКАТИВНО ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА

Под едукативно занемарување на децата се подразбира отсуство на помош, поддршка и поттикнување на едукативниот процес, но и отсуство на помош при учењето, при избор на најповолниот вид на образование, недостаток на неопходен училишен прибор, отсуство од родителските средби. Најчесто во оваа група спаѓаат родители кои и самите се необразовани, психички болни, кои припаѓаат на маргинализираните групи, невработени, или пак со несигурни и ниски месечни примања. Но, често едукативното занемарување може да се забележи и кај родители интелектуалци кои сметаат дека и нивното дете мора да биде паметно и амбициозно како нив, па често на детето му приоѓаат од позиција „ни мене немаше кој да ми помогне, па успеав“. Тие од детето

очекуваат успех без да се запрашаат дали тоа има капацитети да постигне успех, односно, што е уште поважно, дали детето сака да биде она што што го посакуваат неговите родители, или пак, го интересираат некои други, според мислењето на родителите, помалку вредни области.

Според Sedlak & Broadhurst (1996), како и според Американската асоцијација за помош и поддршка на занемарени деца¹², последните податоци говорат дека во САД има околу 14% едукативно занемарени деца. Во овој процент се вклучуваат децата кои неоправдано отсутнуваат од настава најмалку пет дена во месецот, децата кои отсутнуваат најмалку еден месец поради неоправдано барање на родителот (чување на помал брат/ сестра, работа), како и децата чии родители се информирани дека им е потребна помош, но не се потрудиле да им помогнат.

2.2.4.5. ЗАНЕМАРУВАЊЕ НА ДЕЦАТА СО ПОСЕБНИ ПОТРЕБИ

Најтешките форми на занемарување се забележуваат кај децата со посебни потреби. Оваа група на деца спаѓа во групата на високо ризични деца за занемарување и злоставување. Во литературата најчесто се споменуваат две форми на едукативно занемарување на децата со посебни потреби, и тоа:

- Кога родителите не ги прифаќаат детските специјални потреби и одбиваат совети и било каква помош, бидејќи „тоа не се однесува на нивното дете“;
- Кога родителите прифаќаат дека децата имаат посебни физички потреби, но не и едукативни.

---

¹² <http://www.childhelp.org/pages/statistics>

Занемарувањето на децата започнува уште во периодот на бременоста на мајката, кога таа, со своите постапки, однесување, начин на исхрана и неадекватен однос спрема нероденото дете, негативно влијае на неговиот психосоцијален развој. Занемарувањето продолжува со раѓањето на детето доколку не му се посветува доволно грижа, и тоа не само од аспект на исхраната и телесната грижа, туку и во однос на покжувањето на емоции. Наодите од истражувањата покажуваат дека децата кои добиваат адекватна нега и исхрана, но не и емоции, во подоцнежниот развој манифестираат бројни пореметувања во однесувањето.

Постојат серија на знаци врз основа на кои може да се открие видот на занемарувањето. Во тој поглед, знаци кои алудираат на **здравствено занемарување** се: слабо општо здравје, зачестени здравствени проблеми, слаба ухранетост, зачестени настинки и бројни алергиски реакции). Врз основа на несоодветната гардероба, промените на кожата кои алудираат на недоволна хигиена и запуштениот изглед и нечистата гардероба може да се открие **физичкото занемарување**. **Емоционално занемарување** може да се препознае преку присуство на повлеченост, несигурност, проблеми во комуникација, манифестирање на страв, развојни пречки во говорот, моториката, агресивност, пасивност, чести промени на расположението, асоцијално однесување и регресивни облици на однесување. **Едукативно занемарување** е препознатливо врз основа на неуспехот во училиште, незаинтересираноста, ниската самодоверба на час и регирањето со повлекување.

Многу е важно да се истакне дека не само што може да се препознае видот на занемарувањето, туку дека постојат и постапки со кои може да им се помогне на децата кои се жртви на занемарување. Најчесто во литературата се наведуваат следниве начини:

- Обезбедување на основните права на детето;
- Оспособување на експертите од сите области да препознаваат занемарените деца во нивните училишта;
- Континуирано, преку средствата за јавно информирање да се работи на зголемување на свеста за овој проблем;

- Организирање на континуирани едукации, не само за професионалците, туку и за останатите лица со цел развивање на одговорност за правилен развој на децата;
- Елиминирање на ризичните фактори; и
- Ставање под надзор на ризичните семејства.

2.2.5. ЗОШТО ДООГА ДО НАСИЛСТВО И КАКО СЕ СТАНУВА НАСИЛНИК?

Последиците од злоставувањето зависат од тежината и интензитетот на злоставувањето, поддршката од средината, начинот на кој детето ја сфаќа ситуацијата и од личноста на детето која влијае врз интерпретацијата на настаните. Сите последици од злоставувањето според Рејовиќ-Милованчевиќ и соработниците (2001) можат да се поделат на рани (оние кои се јавуваат во периодот на детството и младоста) и доцни (оние кои се јавуваат во возрасната доба). Најчести рани последици се смрт, траен физички хендикеп или соматско пореметување, емоционални пореметувања (депресија, страв, агресивност, бес), когнитивни пореметувања (застој во развојот на когнитивните функции, интелектуална инхибиција, проблеми со концентрацијата) и пореметување во социјалното функционирање. Депресијата, граничната организација на личноста и трансгенерациското пренесување на насилството претставуваат доцни последици. Покрај наведените последици, Рејовиќ-Милованчевиќ и соработниците (2001) ги наведуваат и интерперсоналните проблеми, академските потешкотии, агресивноста, ризичните и суицидални однесувања како и психобиолошките корелати.

Врз основа на наведената ситуација, можеме да заклучиме дека последиците од злоставувањето се тешки и долготрајни. Последиците се продукт на меѓусебна интеракција од интензитетот, траењето и видот на злоставувањето, возраста на детето и постоењето на поддржувачки родител/ старател во целокупната ситуација. Но, факт е дека секое доживување на злоставувањето е единствено за секое дете, и затоа бара индивидуално испитување и водење на постапката.

Пишаните извори упатуваат дека насилството не е нов феномен, туку дека напротив, тоа постои откако постои човековиот род, но е различно проценувано и оценувано, во зависност од историскиот период, културните, политичките и другите карактеристики.

Сепак, истражувањата упатуваат на постоење на мноштво фактори на индивидуално, семејно и општествено ниво кои водат кон насилство, а меѓу нив најчесто се споменуваат следниве:

- **Стрес** – Емпириските податоци покажуваат дека во средината со поголем процент на невработеност, постои и поголема стапка на хомоцид. Во средините каде се живее под стрес многу е присутен алкохолот кој со себе носи насилство и занемарување. Децата кои живеат во сиромаштија често се занемарувани и емоционално злоставувани, а неретко се и жртви на физичко насилство, што е многу честа последица на ниското образовно ниво на родителите, нивната психичка состојба, како и трансгенереацискиот пренос на насилството. Сето тоа создава несигурност, ниско самопочитување, страв и агресија како форма на одбрана. Во средината во која постои висок степен на стрес неретко постојат пореметени интерперсонални односи, кршење на основните детски права, како и ограничување на основните детски потреби. Во таквата средина кон децата се постапува со предрасуди, односно се смета дека „ќотекот излегол од рајот“ или дека „детето треба да се тепа за да разликува добро од лошо“, или пак, дека „детето не треба да се пофалува за да не се расипе“.
- **Идентификација со агресија** – Алкохолот, а во последно време и дрогата, сè почесто се споменуваат како причини за насилство, убиства и кривични дела. Според американските и европските истражувања, 80% од адолесцентите – извршители на некое кривично дело, биле злоставувани и занемарувани во текот на детството. Овие деца од возрасните научиле само еден начин на решавање на проблемите - употреба на сила.

Возрасните претставуваат модел за идентификација на децата и доколку тие проблемите ги решаваат со примена на сила, децата ќе научат дека тоа е единствениот и правилен начин на решавање на проблемите. Многу често сме сведоци на изјавите на возрасните кои биле учесници во насилство да речат „кога родителите ме малтретираа се заколнав дека јас тоа нема нигогаш да им го правам на своите деца, а сега тоа сепак се

случи, бидејќи јас не знам на поинаков начин да ги решавам проблемите, знам само онака како што ме научиле родителите, а тоа е лошо”.

- **Низок степен на едукаци и невработеност** – Овие два фактори се споменуваат како чести причинители на насилството, и особено зависат од односот на детето со возрасниот во периодот на раст и развој, како и присутноста на љубов, поддршка и заштита. Истражувањата покажуваат дека најголемиот број деца кои се со ниско самопочитување го напуштаат училиштето, а подоцна во периодот на адолесценција учествуваат во кривични дела, и земаат алкохолни и наркотични средства. Поради ниското образовно ниво остануваат невработени или работат ниско платени работи, што води до сиромаштија и често до насилство.
- **Медиумска нагласеност на насилството** често може да биде и причина за насилство. Бројните насилни активности и убиства секојдневно се на дофат на децата преку медиумите (тв екраните, интернетот, пишаните медиуми). Сензационалното прикажување на насилството е само еден од стимулаторите кој поттикнува насилство.
- **Војната** со своите последици и оружјето во секој дом, како и агресивното решавање на конфликтите се само дел од причините кои водат до насилство.
- **Карактеристиките на соседството во кое детето живее** – Соседствата со висока стапка на сиромаштија, невработеност и криминалитет се вбројуваат во ризични фактори за појава на насилство. Иако постојат голем број деца кои растат во такви средини и не стануваат насилници, статистиката говори дека сепак насилниците често се развиваат во средини во кои детското опкружување е неповолно, т.е. постои присутност на алкохол, дрога, невработеност, сиромаштија, недостаток на поддршка и потенцијали, негативен однос кон образованието.
- **Квалитетот на семејството и семејните односи** претставуваат најважниот фактор кој ги поттикнува или штити децата од насилство и злоставување. Детето своите први искуства за светот ги добива во кругот на семејството, кое му овозможува заштита, сигурност и топлина. Родителите и останатите членови на семејството формираат правила според кои детето треба да се однесува подоцна во животот. Неадекватните родители негативно делуваат на детскиот емоционален развој, што води до низа психички проблеми во подоцнежниот живот. Истражувањата покажуваат дека децата кои имаат најголем ризик да станат деликвенти покажуваат знаци на отстапување во однесувањето уште во предучилишната возраст. Најчесто како фактори кои влијаат врз подоцнежното однесување се истакнуваат непослушноста, малтретирањето на други деца, лажењето, крадењето, како и грубото однесување

спрема животните. Во најголем дел тоа се деца кои живеат во средина со пореметени семејни односи, во проблематични семејства и во проблематични соседства. Ризикот за детето да стане насилник се зголемува доколку родителот е криминалец или пак поминал извесен период во затвор. Според податоците на Американското Министерство за правда, околу 50% од малолетните затвореници имаат татко или близок роднина кој бил или сеуште е во затвор.

Кога зборуваме за насилството, често се поставува прашањето колкава е веројатноста злоставуваните деца кога ќе станат родители да ги злоставуваат сопствените деца, како и кои фактори влијаат да дојде до злоставување или пак да се спречи истото.

Во голем број земји во светот, особено во САД, спроведени се ретроспективни и проспективни студии кои се обиделе да дадат одговор на поставените прашања. Ретроспективните студии ги анализирале насилниците и се обиделе да утврдат дали и тие како деца биле злоставувани. Резултатите покажале дека поголемиот број од насилниците во текот на детството биле злоставувани на различни начини, при што не смее да се заборава емоционалното насилство кое иако често поминува незабележно, остава трајни и сериозни последици. Дел од студиите ги анализирале децата кои растат во незадоволувачки развојни услови, изложени на злоставување и занемарување, наспроти децата кои живеат во средини кои нудат позитивни услови за развој. Во наведените студии, децата биле следени сè додека и самите немале свои деца и се покажало дека постојат разлики помеѓу двете споредувани групи на деца, а подоцна родители. Процентот на злоставување на сопствените деца од родителите кои како деца биле злоставувани бил многу поголем во споредба со групата на деца кои растеле во позитивни животни услови. Иако овие истражувања сеуште се во тек, и секогаш даваат нови податоци, со сигурност можеме да речеме дека најголемиот број од насилниците исто така биле злоставувани во детството, но и дека сите деца кои биле злоставувани во детството не стануваат насилници.

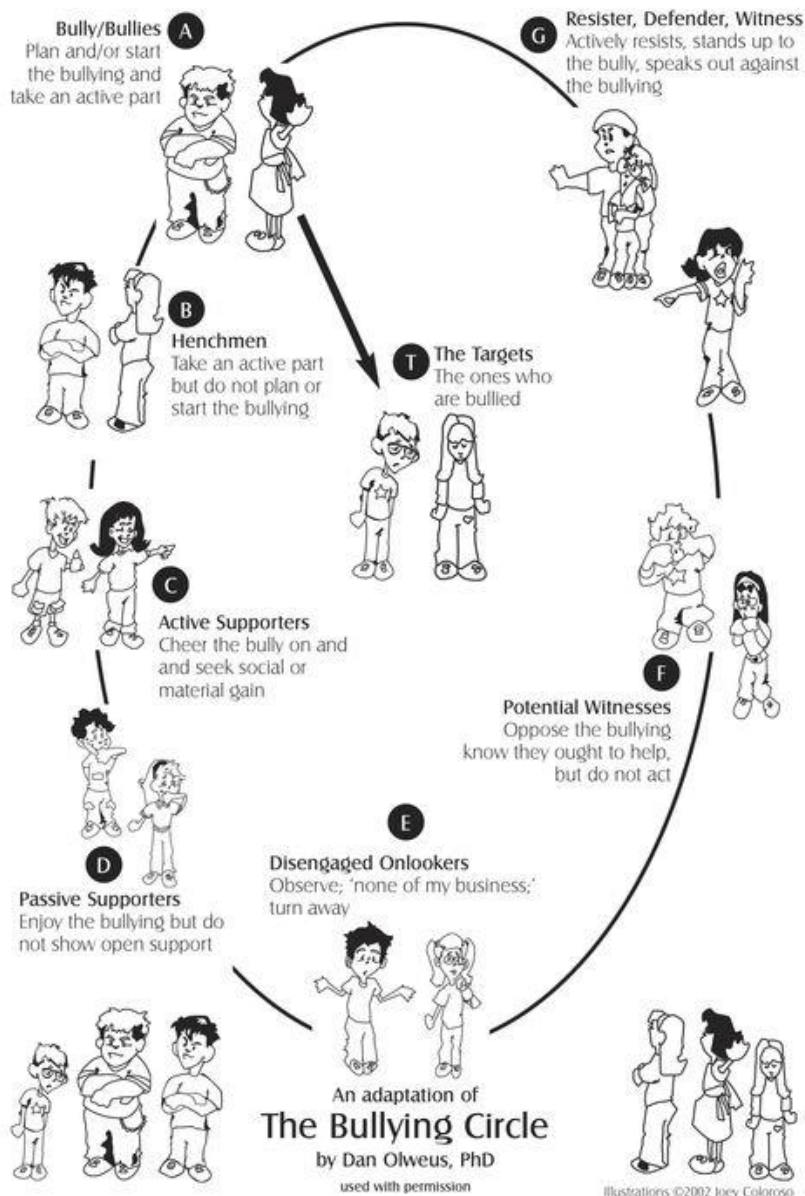
1. ДИСКУСИЈА

Во литературата која е поврзана со истражувањето на насилството присутен е ставот дека постои „магичен круг на насилство“ кој се состои од тројца актери - насилник, жртва и набљудувач. Речиси сите истражувања покажуваат дека постои нераскилива врски помеѓу насилникот и жртвата – односно дека лицето кое било жртва на насилство, подоцна и самото станува насилник.

Според Dan Olweus, децата, со оглед на својата улога која ја имаат во рамки на насилството се поделени во четири групи, и тоа – жртви, насилници, и жртви и насилници и неинволирани (пасвини) набљудувачи. Кај оние деца кои се категоризирани како жртви присутно е многу пониско самопочитување отколку кај оние кои се категоризирани како набљудувачи (Andreou, 2001, Elez, 2003, Profaca i sur., 2006) и обично се понесигурни и поанксиозни од останатите деца (Hawker and Boulton, 2000, Olweys, 1998). Тие обично се чувствуваат поосамени во училиште и немаат вистински пријатели (Olweus, 1993, Smith, Sue and Madsen, 2001, според Kristensen and Smith, 2003). Што се однесува до надворешниот изглед на жртвите, тие се изненадувачки слични со останатите деца. Olweus утврдил една единствена надворешна карактеристика според која жртвите се разликуваат од останатите деца е телесната сила – обично жртвите делуваат физички многу послаби, а од психичките карактеристики се наведуваат потешкотиите во развојот или некој друг хендикеп, внимателност, повлеченост, слабо развиени социјални вештини и недостаток на асертивност, чувство на вина поради тоа што им се случува, како и недостаток на сигурност да побараат помош Olweus, 1998). Кога останатите деца ги напаѓаат, тие реагираат со плачње (на помала возраст) или пак со повлекување. Најчесто немаат добри пријатели, имаат лоша слика за себе и за својата позиција. Не се насилни и не ги закачаат останатите деца, па затоа насилството не може да се протолкува како последица на провокации. Не се во состојба да ги избегнат конфликтите со хумор, и не се снаоѓаат добро во брзо и логичко размислување (Profaca i sur., 2006). Според Дак и соработниците како најзначајни психолошки карактеристики на децата кој се изложени на насилство се наведуваат ниското самопочитување и анксиозноста (Dake et. al., 2003). Жртвите покажуваат повеќе интернализирани потешкотии, незрели се и осамени, имаат

послаби комуникациски вештини и вештини за разрешвање на проблеми од децата кои не се изложени на виктимизација (Kumpulainen and Rasanen, 2000). Иако, најголем дел од децата жртви на насилство покажуваат субмисивно-инхибирано однесување во социјални ситуации, постои и агресивен стил на однесување кој е карактеристичен за мала група на деца жртви на насилство. Тие деца се и жртви и насилници, или како што некој други автори ги нарекуваат – провокативни жртви, и се карактеризираат со комбинација од агресивен и анксиозен образец на однесување (Olafsen and Viemero, 2000). Според Olweus (1998), провокативните жртви се раздржливи и имаат потешкотии со концентрацијата, хиперактивни се, насилни и ги предизвикуваат и злоставуваат послабите деца од себе. Податоците во ова истражување говорат дека најголемиот број од децата се провокативни жртви – односно и го извршуваат насилство, но истовремено и самите се жртви на насилство. Според Andreou (2000), провокативните жртви се разликуваат и од насилниците и од пасивните жртви во однос на социјалната неприфатеност и негативната слика за себе. Опишувајќи ги особините на децата кои се провокативни жртви, Olweus (1998), го нагласува нивниот спој на агресивно и анксиозно однесување. Како и пасивните жртви, и провокативните жртви можат да бидат со слаба телесна градба, хиперактивни, незрели, а отежнителна оклност е што и возрасните, вклучувајќи го и образовниот кадар, покажуваат ненаклонетост спрема нив. Децата кои се карактеризираат како насилници најчесто имаат позитивен став спрема насилството, импулсивни се, доминантни и агресивни во интеракција со другите лица (Olweus and Endersen, според Kristensen and Smith, 2003).

Слика 8. Круг на насилство, Olweus

Според приложените резултати, интересно е да се напомене дека не постои статистички значајна поврзаност помеѓу возраста и видовите на насилство, кога детето се јавува како извршител на насилството.

Резултатите кои се добиени во ова истражување делумно се надополнуваат со останатите истражувања од оваа проблематика. Имено голем број на автори (Smith, Madsen, Moody, 1999, Camodeca, Terwogt, Schuengel, 2002) наведуваат дека бројните насилни акции со годините се намалуваат бидејќи децата со тек на време ги учат

социјално прифатените облици на однесување, но и податокот дека средината кај постарите деца помалку го толерира извршувањето на насилство. Кога станува збор за изложеноста на насилство (кај децата од помала календарска возраст), како битни детерминанти се издвојуваат поголемата асертивност кај постарите деца и поголемата ефокасност во процесуирањето на социјалните информации.

Во истражувањето на Profaca и соработниците (2006), добиени се статистички значајни разлики на ниво $p < 0.01$, помеѓу двете споредувани групи (деца на возраст од 10 и 14 години) во однос на извршувањето на насилство, во корист на постарите деца. Голем број на други истражувања го потврдуваат податокот дека склоноста да се реагира насилно и агресивно е поврзано со возраста, односно дека постарите деца покажуваат поголема склоност на насилство да реагираат со насилство (Roland and Idsoe, 2001).

Сепак овие податоци не се во согласност со оние добиени во истражувањата на Buljan-Flander и соработниците, каде децата на 14 и 15 годишна возраст вршат значајно повеќе насилство во однос на помалите, покажуваат девијантно однесување, поголем процент се исфрлени од училиште. Овие резултати кореспондираат и со Бергенската студија на Олвејс, која става акцент на тоа дека насилството најчесто го извршуваат децата на постара возраст, бидејќи 50% од помалите деца наведуваат дека постари деца извшиле насилство врз нив (Olweus, 1998).

Кога зборуваме за насилството, се поставува и прашањето од која возраст всушност и има смисла да зборуваме за насилството како феномен кој се јавува кај децата. Додека некој автори сметаат дека почетокот на насилното однесување започнува во 17-тиот месец од раѓањето (Tremblay et. Al., 1999), Katerina Bridzes (Bridges, 1933) наведува дека детето уште на возраст од 14-15 месеци може да манифестира агресивни напади, кои се состојат во кубење на коса, удирање и гризење, додека пак, трети автори сметаат дека веќе од година дена децата се способни селективно и стратешки да користат физичка сила против другите деца (Baillargeon et. Al., 2007). Сепак, истражувањата покажуваат дека децата се најагресивни, а со тоа и најнасилни во периодот од 2-3 годишна возраст, и дека подоцна, во понатамошната возраст агресивноста се намалува. Децата на оваа возраст се најмногу склони кон физичка агресија, но како што приметил и св. Августин, нивната агресивност ја привидуваме затоа што немаат сила да ѝ наштетат. Агресивноста е

особено зголемена во периодот на адолесценција, и тогаш е особено опасна затоа што последиците се сериозни (Popadić, 2009).

Еден од најконзистентните наоди во рамки на објавените истражувања речиси во целост се совпаѓа со податоците добиени во рамки на ова истражување, односно дека бројот на жртви опаѓа со зголемување на возраста. Речиси сите поголеми истражувања, спроведени на различна возрасна популација ги потврдуваат овие наоди. Така, помеѓу училишните деца во Норвешка на возраст од 8 години, 17.5% од момчињата и 16% од девојчињата биле жртви на насилство, додека кај децата од 15 годишна возраст тој процент е значително помал и изнесува 6% кај момчињата и 3% кај девојчињата (Olweus, 1993). Во Англија, на возраст од 7 години, жртви биле 38% од момчињата и 31% девојчиња, додека на 15 години нивниот број бил 9% (Whitney and Smith, 1993), во Ирска 21% кај момчињата и 15% кај девојчињата на 7 години, а 4% кај момчињата и 2% кај девојчињата на 16 години (O'Moore et al., 1997).

Настојувајќи да го објаснат овој пад во насилното однесување, Смит и соработниците (Smith et. Al., 1999) пошле од неколку можни објаснувања. Првата можност е дека со зголемување на возраста, детето во училиштето, домот зевзема сè повисоко место во хиерархијата, а со тоа се намалува бројот на деца кои би можеле да го малтретираат (само оние кои се на иста возраст или оние кои се постари). Друго можно објаснување е дека помеѓу помладите деца насилството е почесто затоа што тие сеуште ги немаат усвоено и прифатено нормите на однесување кој го осудуваат насилното однесување. Трето објаснување е дека помладите деца можеби сеуште не ги совладале социјалните вештини и асертивноста кои им помагаат да се справат со потенцијално опасните ситуации и да ги предупредат за истите.

Меѓутоа, Кристина Салмивали (Salmivalli, 2002) дошла до поинаков заклучок врз основа на истражување спроведено на 1000 деца на возраст од 10-12 години. Според неа, со зголемување на возраста се намалува изложеноста на насилство само според исказот на децата, а не и според исказите на вработените во училиштата.

Хорн и соработниците нудат уште едно песимистичко гледиште за намалување на насилството со зголемување на возраста, и тоа поради фактот што еден дел од децата кои манифестираат насилно однесување со зголемување на возраста го напуштаат

училиштето, како и дел од жртвите кои неможејќи да го толерираат насилството, па исто така ги напуштаат овие установи (Horn et. Al., 2007).

Податоците кои се повразни со извршувањето на насилството не покажуваат ниту тренд на опаѓање ниту на зголемување со зголемување на возраста (според Witheny and Smith, 1993; Rigby, 1997). Кога станува збор за насилниците, има податоци кои покажуваат дека дека насилниците колку се постари толку се понасилни, но се помалку го корсатат физичкото насилство, а повеќе го извршуваат емоционалното и сексуалното насилство (Boulton and Underwood, 1992; Perry et. Al., 1988).

При спроведување на трансверзални истражувања, односно кога во ист временски период се испитуваат деца од различна возраст, постоењето на евентуалните разлики помеѓу децата се припишува на опаѓањето или порастот на агресивноста, меѓутоа јасно е дека тука станува збор за генерациски разлики, а не иднидивидуални. За да се даде комплетен одговор на ова прашање, потребно е да се спроведат лонгитудинални истражувања.

Насилството воопшто, а особено физичкото насилство најчесто се поврзува со машкиот пол, па дури и во многу истражувања (на пример, во истражувањето на Olweus, 1978) било испитувано само кај припадниците на машкиот пол, затоа што се претпоставувало декај девојчињата не се соочуваат со ваков проблем. Во минатото се сметало дека во раниот психосоцијалниот развој кај децата не постојат разлики помеѓу момчињата и девојчињата во однос на насилството, и дека разликите постепено почнуваат да се јавуваат со процесот на социјализација, односно во перидот од 4-5 годишна возраст (Keenan and Show, 1997). Но, поновите истражувања ни покажуваат дека разликите во однос на насилството помеѓу децата од двата пола се јавуваат уште во втората година од животот (Baillargeon et al., 2007, Archer and Cote, 2005, Cote, 2007).

Голем број на студии покажуваат дека почнувајќи уште од училишната возраст, момчињата повеќе го манифестираат насилното однесување од девојчињата, а со тек на време тие разлики се зголемуваат. Најголемата разлика е во перидот од 18-30 години, а потоа разликите се намалуваат (Archer, 2000).

Сепак, генерално гледано, момчињата се многу понасилни отколку девојчињата (Craig, 1993). Болтон и Андервуд (Boulton & Underwood, 1992) дошле до податок дека во

65% од злоставувањето насилници биле момчињата, 15% девојчиња, и 20% момчиња и девојчиња заедно. Момчињата извршуваат насилство и врз момчиња и врз девојчиња (иако поретко), додека девојчињата најчесто го вршат насилството врз девојчиња. Според Лејн (Lane, 1989), агресијата во текот на насилството е насочена на различни аспекти, па така за момчињата насилството претставува хиерархија на моќ, а за девојчињата обид за загрозување на афилијативните врски.

Некој наоди, меѓутоа покажуваат дека ни физичкото насилство не претстваува реткост помеѓу девојчињата. Ен Кембел, која во осумдесетите години се занимавала со испитување на агресивното и насилно однесување кај децата од женски пол во САД и Англија, утврдила дека дури 89% од девојчињата изјавиле дека барем еденш се степале, исто така со деца од женски пол (Campbell, 1986). Во истражувањата на СЗО помеѓу децата од 11-годишна возраст, 67% машки и 27% женски изјавиле дека барем еднаш се степале во изминатата година, а овој процент кај 15 годишните деца е 48% за машките и 23% за женските деца, од каде се гледа дека во период од 4 години овој процент кај машките деца значајно се намалува, а кај женските падот е минимален (Curruie et al., 2008).

Во истражувањето спроведено во соседна Србија, „Училиште без насилство“ податоците ни покажуваат дека момчињата почесто го извршуваат насилство, меѓутоа добиената разлика секако не значи дека „машките деца ги удираат другите, а женските не“. Така, на пример во осмо одделение, каде таа разлика помеѓу двата пола е најголема, 27% од децата биле барем еднаш удрени од дете од машки пол, а 12% од дете од женски пол, што значи дека машките се дури два пати понасилни од женските.

И во истражувањето на Profаса и соработниците (2006) се потврдува податокот дека многу поголем број на момчиња (64%), отколку девојчиња (36%) кои се изложени на насилство од страна на други деца, и самите стануваат насилници во текот на детството. Добиените резултати можат да се објаснат и со карактеристиките на момчињата кои често се обидуваат да возвратат во случај на напад, но и различните стилови во воспитувањето на девојчињата и момчињата, како и поголемата толеранција на возрасните на насилното однесување од страна на момчињата.

Buljan-Flander i Ćosić (2004) сметаат дека освен поголемата толеранција на возрасните на насилното однесување на момчињата, како останати мотиви кои влијаат тие

почесто да се јавуваат во улога на насилници, се и желбата за моќ и доминација, љубопитноста каква реакција ќе предизвикаат со своето однесување, па дури и досадата.

Со тек на време се зајакнувала идејата за да се докаже уверувањето дека момчињата се поагресивни и понасилни од девојчињата. Прифаќањето на овој стереотип најмногу се заснова на оние форми на агресија каде доминира физичкото насилство, а се запоставуваат индиректните форми на насилство кои се карактеристични за женскиот пол, односно емоционалното насилство. Овие претпоставки покренале иницијатива за испитување на нивото на индиректната агресија, и споредба помеѓу децата од машки и женски пол во однос на истата. Имено, според Бјорковист и соработниците, различните форми на агресија бараат различни способности – физичката агресија бара поголема спретност и сила, додека индиректната агресија – различни социјални вештини. Досегашаните искуства во однос на испитувањето на психосоцијалниот развој кај децата покажуваат дека на децата од женски пол социјалните односи им се премногу важни, па затоа нивното уништување претставува доминантна цел, и се остварува со помош на индиректна агресија во вид на емоционално насилство. Децата од женски пол, многу ретко како опција ја бираат директната агресија, односно физичкото насилство, затоа што тие се чувствуваат физички слаби (Bjorkqvist et al., 1994).

Истражувачите кои сметаат дека се разликува директна и индиректна агресија, сметаат дека на возраст од 11-12 години директната вербална агресија е на еденакво ниво кај децата од двата пола, но дека момчињата се повеќе склони кон физичко насилство, а девојчињата кон емоционално (Lagerspetz et al., 1988).

Ники Крик и соработниците утврдиле дека девојчињата имаат многу повисока индиректна агресија од момчињата, и дека разликите се јавуваат уште во предучилишната возраст. Со помош на техника за врсничко номинирање во група од 491 дете (со приближно подеднаков број на машки и женски), се утврдило дека околу три четвртини спаѓаат во ненасилната група, во групата на децата кои манифестираат директна агресија (физичко насилство) спаѓаат 16% момчиња и 0.4% девојчиња, во групата на децата кои манифестираат индиректна агресија (емоционално насилство и занемарување) спаѓаат 2% момчиња и 17% девојчиња, додека пак, во групата на деца кои манифестираат и директна и индиректна агресија спаѓаат 9% момчиња и 4% девојчиња (Crick & Grotpeter, 1995:710).

Овие автори половите разлики ги припишуваат со податокот дека „кога сакаат да ги повредат своите врсници, овие деца го прават тоа на начин што ги уништуваат оние цели кои се вреднуваат во рамките на врсничката група кај секој пол“. На децата од машки пол им е поважен статусот во групата, а на децата од женски-блиските пријателски врски.

Сепак, во современата литература за насилство помеѓу децата, постои многу помал интерес за испитување на девојчињата во однос на насилството. Првобитните истражувања од 70тите години на минатиот век се фокусирале на физичкото насилство помеѓу децата од машки пол, а девојчињата биле исклучени од истражувањата затоа што нивното агресивно однесување не се вклопувало во традиционалните погледи на насилство помеѓу децата. Тогаш, како синоним за насилство се сметало дете од машки пол, кое е агресивно, поголемо и појако од своите врсници, кое ги тепа, им одзема храна или ужинка на своите врсници, или пак им се заканува. Во тоа време, невидливите и суптилните форми на насилство на биле адекватно препознатливи и истражувани.

Според Knežević – Florič (2008), за разлика од момчињата, девојчињата најчесто применуваат индиректни методи на агресија како што се отфрлање, исклучување, ширење невистини, нарушување на угледот на другите. Со влегување во перидот на аадолесценција, агресивноста и извршувањето на насилството кај девојчињата се зголемуваат, и тоа со двојна функција: да го заштитат постоечкото пријателство од непосакваните лица или пак намерно да ги повредат избраните „цели“ преку отфрлање или изолирање. Со сигурност може да се заклучи дека девојчињата применуваат социјално софистицирани стратегии на агресија која им овозможува на насилниците да останат неидентификувани.

Новите мета-анализи (Scheithauer et al., 2008 – на 23 студии, и Card et al., 2008 – на 148 студии), покажуваат дека постои многу слаба евиденција за возрастните и половите разлики во директната и индиректната агресија, и дека резултатите, според овие автори, повеќе ја поддржуваат хипотезата за сличностите помеѓу двата пола во однос на извршување на насилството, отколку разликите помеѓу двата пола.

Како главен проблем се забележува тоа што децата не сметаат на поддршка од страна на возрастните во борбата за опстанок. Едно дете, на својот прашалник, од задната

страна напишало: *Наставниците не ги контролираат децата доволно, децата се бесни, ги малтретираат другите деца на различни начини, па некогаш ги малтретираат дури и внаставниците.*

2. ЗАКЛУЧОК

Кога внимателно ќе се прочита целиата анализа, се добива, како што и се очекуваше, една мозаичка слика за функционирањето на училиштата и начинот на справување со насилството.

Начинот на кој децата зборуваат за насилството како дел од нивното секојдневие покажува дека тие се свесни за насилното однесување околу себе и за својата улога и вклученост и дека ги разбираат последиците од ова однесување, иако делува дека во секојдневниот живот најчестите видови на насилното однесување се третираат како вообичаено и прифатливо однесување, дел од детската игра и нешто низ кое што сите ние сме поминале.

Податоците за тоа колку често се случуваат одредени видови насилно однесување зборуваат за застапеноста на сите видови на насилно однесување. Во рамките на ова истажување може да се каже дека учениците кои не доживеале насилство се исклучоци, а не секојдневие. Ова може да создаде слика за училиштето како место кое не е доволно безбедно, во кое насилното однесување е секојдневие и тивко одобрен начин за справување со проблемите. Имајќи ја во предвид огромната распоространетост на насилното однесување и повторувањето на насилството, со право може да зборуваме за „култура на насилство“ која постои во училиштата и се доживува како нешто сосема нормално.

Податоците за тоа каде и кога најчесто се случуваат насилните однесувања најчесто се користат како аргумент за дополнителниот надзор и дисциплински мерки кои се преземаат со цел „искоренување“ на насилното однесување, при тоа стегајќи ги уште

повеќе обрачите на детската слобода и игра. Така, наместо организирано време и услови за играње, дружење и забава, се вградуваат камери за набљудување или се ангажираат физички чувари кои го следат и контролираат секое движење на децата. Досегашните искуства со ваквиот начин на дисциплинирање покажуваат дека контролата и надзорот најчесто создаваат нови форми на отпор, децата секогаш ќе најдат време и место каде што ќе може да се спротивстават на правилата кои ги ограничуваат и притискаат. На ова се надоврзува и податокот дека најголемиот број на идеи кои се предлагаат за справување со насилството се однесуваат на казнувањето и контролата. Дисциплинирањето и казнувањето се најтрадиционалните начини на справување со непосакуваното однесување на децата. Тоа што е проблематично во врска со овој тип на механизми за справување е што и самите се на некој начин насилство и се надоврзуваат на кругот - насилството секогаш раѓа насилство. Од друга страна овие податоци укажуваат дека децата имаат потреба од заштита од насилното однесување.

Во нашата земја досега не се спроведени темелни истражувања кои се однесуваат на насилството врз децата во училиште, а да се опфатени и родителите и наставниот кадар и стручните служби, па токму поради тоа во текот на ова истражување се соочив со некои проблеми од методолошка природа.

3. ПРЕДЛОЗИ И ПРЕПОРАКИ

Со ова истражување се добиени многу информации и изведени се многу заклучоци кои предизвикуваат различни асоцијации, отвараат многу прашања, а неретко и сугерираат на многу решенија. Испитаниците во ова истражување дадоа многу предлози и сугестии, од кои повеќето беа добро формулирани, убедливо образложени и оправдани. Кога само дел од нив би се усвоиле и реализирале, системот би функционираше многу подобро, па затоа наместо заклучок наведени се сите оние предлози и препораки кои се од системски карактер и се однесуваат на децата во училишната средина:

- Заедничко дефинирање на насилното однесување за да може да се оствари дијалог за креирање на превентивни активности и активности за справување со насилното однесување;
- Преземање одговорност и учество на сите членови на образовната единица во креирањето и спроведувањето превентивни мерки и мерки за справување со насилното однесување;
- Воспоставување на национална политика, процедури и механизми за превенција и справување со насилството;
- Развивање на политики, процедури и протоколи за превенција и справување со насилното однесување;
- Отварање на темата за родово основаното насилство, сексуалното вознемирување и злоупотреба кои сеуште се табу тема;
- Промовирање на знаење и вештини за ненасилство;
- Спроведување активности и програми за запознавање и почитување на различностите, соработка и заеднички активности меѓу учениците од различни групи;
- Поголема соработка на училиштата со локалната заедница, други институции и организации, со цел овозможување целосна општествената грижа и заштита на правата на децата.

Очигледно е дека наведените предлози и препораки се од различна природа – некои се однесуваат на концепциски прашања, други на техничко организациски, трети на кадровски и прашања поврзани со едукација и доедукација. За некои решенија потребна е законска форма, за некои се доволни подзаконски акти, а дел бараат промени во програмите за работа. Секако овде не се изложени сите предлози и идеи со кои се соочив во рамките на ова истражување, туки само оние кои се поврзани со резултатите од истражувањето. Некој од нив се темелат на податоци, а дел се дискутабилни идеи, отворени прашања за кои долго може да се дискутира. Во секој случај, ова истражување ја

наметнува потребата од една широка, стручна (а не само политичка) дебата кога станува збор за реформи во системот на заштита на децата во училишната средина.

4. КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- *Achenbach, T. M, & Edelbrock, C. S (1979). The Child Behavior Profile: IL Boys aged 12-16 and girls aged 6-11 and 12-16. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 47 pp.223-233*
- *Avramović, Z. (2007) Školska saradnja u uslovima krize porodice. in: N.Polovina i B.Bogunović (ed.) Saradnja porodice i škole, Beograd, Institut za pedagoška istraživanja, str. 28-40*
- *Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. Child Abuse and Neglect, 27, 713-732.*
- *Bayley, N. (1969) Manual for the Bayley Scales of Infant Development. New York Psychol Cooperat*

- Benbenishty, R., & Astor, R.A. (2005). School violence in context: culture, neighborhood, family, school, and gender. New York: Oxford University Press.
- Bowlby, J. (2005). A secure base: clinical applications of attachment theory. London: Tavistock/ Routledge.
- Brassard, M. R., Hart, S. N. and Hardly, D. B. (1993) The psychological maltreatment scales. In: Child abuse and Neglect, 17 (6) pp 715-730
- Brewerton, T. (2007). Eating disorders, trauma, and co-morbidity: Focus on PTSD. *Eating Disorders*, 15(4), 285-304.
- Brodsky, B., & Stanley, B. (2008). Adverse childhood experiences and suicidal behavior. *Psychiatric Clinics of North America*, 31, 223-235.
- Bronfenbrenner, U. (1979). The ecology of human development. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Buchan, L. (1988) Working with families of children with special needs. *Childs Care, Health and Development*, Vol. 14, No. 81-91
- Buljan Flander, G. (2001): Seksualno zlostavljanje djece, u: Kozarić-Kovačić, D.(ur): Medicinski i pravni mehanizmi za zaštitu djece od zlouporabe sredstava ovisnosti i zlostavljanja, Marko M, Zagreb, str. 91-94
- Buljan Flander, G. (2001.) Kako podučiti djecu da se zaštite od seksualnog zlostavljanja? *Dijete i društvo*, god. 3, br. 1-2, 179-183
- Buljan Flander, G. (2001.) Kako razgovarati sa seksualno zlostavljanim djetetom. *Dijete i društvo*, god. 3, br. 1-2, 215-225
- Buljan Flander, G., Karlović, A. (2005): Nasilje među djecom, u: Bilić, V. i sur.: Izbor tema za satove razrednih odjela. Naklada Ljevak, Zagreb, str. 179-193.
- Buljan Flander, G., Kocijan Hercigonja, D. (2001.) Pretpostavke djelotvorne psihoterapije i zaštite zlostavljane djece u sustavu zdravstva, Nasilje nad djecom u obitelji - preporuke stručnjaka Vladi RH za unapređenje prevencije i neposrednog rada sa žrtvama, Državni zavod za zaštitu djece, materinstva i mladeži
- Buljan-Flander G., Miočević Z, Šostar Z, Puhovski S. (2004): Dijete u kaznenom postupku. *Paediatrica Croatica*; 48:207-209
- Buljan-Flander, G. i Kocijan-Hercigonja, D. (2003). Zlostavljanje i zanemarivanje djece. Zagreb: Marko M. usluge d.o.o.
- Čolović, P., i Kodžopeljić, J. (2010). Vršnjačko nasilje u osnovnim i srednjim školama: manifestacije i determinante. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.

- Corby, B. (2006). *Child abuse: Towards a knowledge base* (3rd ed.). Berkshire: Open University Press.
- Craig, W. M., & Harel, Y. (2004). Bullying, physical fighting and victimization. U C. Currie, C. Roberts, A. Morgan, R. Smith, W. Settertobulte, O. Samdal, & V. Barnekow Rasmussen (Eds.) *Young people's health in context. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents, No. 4.* Copenhagen, WHO Regional Office for Europe
- Crittenden, P.M. (2001). CARE-INDEX coding manual. (<http://www.soton.ac.uk/fri/CManIntro.html>)
- D. Tolfree, *Roofs & Roots: The care of separated children in the developing world* (London, Save the Children UK, 1995), Bo: International Save the Children Alliance, *A Last Resort: The Growing Concern about Children in Residential Care* (London, Save the Children UK, 2003)
- Dodge K. A, Coie J., Pettit G., Price J. (1990), Peer status and aggression in boys' groups: developmental and contextual analyses. *Child Dev* 61:1289–1309
- Dodge, K. A. & Coie, J. D. (1987). Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. In: *Journal of personality and social psychology* 1987; 53(6):1146-58.
- Dubowitz, H., & Bennett, S. (2007). Physical abuse and neglect in children. *The Lancet*, 369, 1891-1899.
- Džinović, V., Pavlović, J., Milošević, N. (2007) Saradnja porodice i škole kao odnos međuzavisnosti - kako roditelji konstruišu probleme. in: Polovina N., Bogunović B. (ed.) *Saradnja škole i porodice*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Edmundson, S. E., & Collier, P. (1993). Child protection and emotional abuse: Definition, identification and usefulness within an educational setting. *Educational Psychology in Practice*, 8, 198-206.
- Fitts, W. H. (1991). *Tennessee Self Concept Scale, Manual*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Flaherty, E., Thompson, R., Litrownik, A., Zolotor, A., Dubowitz, H., Runyan, D., et al. (2009). Adverse childhood exposures and reported child health at age 12. *Academic Pediatrics*, 9(3), 150-156.
- Flannery, D., Singer, M. (1999) *Exposure to violence and victimization at school*. New York: Teachers College Press
- Frisen, A., Jonsson, A. K., & Persson, C. (2007). Adolescents' perception of bullying: Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying? *Adolescence*, 42, 749–761.

- Galen, B.R., Underwood, M.K. (1997). A developmental investigation of social aggression among children. *Developmental Psychology*, 33, 589-600.
- Gašić-Pavišić, S. (1998) Nasilje u školi. in: Milosavljević M. (ed.) Nasilje nad decom, Beograd: Fakultet političkih nauka
- Gašić-Pavišić, S. (2004) Nasilje u školi i mogućnosti prevencije. in: Krnjajić S. (ed.) Socijalno ponašanje učenika, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Gelles, R. J., & Straus, M. A. (2008). *Intimate violence: The definitive study of the causes and consequences of abuse in the American family*. New York: Simon & Schuster.
- Harkness, K., & Lumley, M. (2008). Child abuse and neglect and the development of depression in children and adolescents. In J. Abela & B. Hankin (Eds.), *Handbook of depression in children and adolescents*. New York: The Guildford Press.
- Higgins, D.J. & McCabe, M.P. (2000), Multi-type maltreatment and the long-term adjustment of adults, *Child Abuse Review*, vol. 9, pp. 6-18.
- Hodges K, McKnew D, Cytryn L, Stern L, Kline J. The Child Assessment Schedule (CAS) diagnostic interview: a report on reliability and validity. *J Am Acad Child Psychiatry*. 1982 Sep;21(5):468–473.
- <http://www.nationalcac.org/>
- <http://www.poliklinika-djeca.hr>
- <http://www.who.org.mk>
- Hukkanen, R., Sourander, A., Bergroth, L., Piha, J., (1999). Psychosocial factors and adequacy of services for children in children's homes. In: *European Child & Adolescent Psychiatry*, 8:268–75.
- Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S. & Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. *Social Behavior and Personality*, 36, 145-162.
- Karlović, A., Buljan Flander, G., Vranić, A. (2001.) Validacija upitnika o zlostavljanju u djetinjstvu. *Suvremena psihologija*, 4, 1-2, 93-111
- Kaufman, J. and Zigler, E. (1987), 'Do abused children become abusive parents?', *American Journal of Orthopsychiatry*, no.57, pp.186-192.
- Kaufman, J. and Zigler, E. (1993), 'The intergenerational transmission of abuse is overstated', in R.J. Gelles and D.R. Loseke (eds) *Current Controversies on Family Violence*, Sage Publications, Newbury Park, California.
- Kempe, C. H., Silverman, F., Steele, B., Droegemueller, W., & Silver, H. (1962). The battered child syndrome. *Journal of the American Medical Association*, 181, 4–11.

- Kocijan Hercigonja, D (1997). Hiperaktivno dijete: uznemireni roditelji i odgajatelji. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Kodžopeljić, J. (2010). Učestalost i oblici nasilja u srednjim školama u Vojvodini. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.
- Lewis, J. H. (1997). *Trauma and recovery: The aftermath of violence from domestic abuse to political terror*. Basic Books.
- Maas, C., Herrenkohl, T., & Sousa, C. (2008). Review of research on child maltreatment and violence in youth. *Trauma, Violence & Abuse*, 9, 56-67.
- Maksimović, J., Raković, D., Jovanović, I., i Čolović, P. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova, *Primenjena psihologija*, 1, 124-144.
- McGee, R.A., Wolfe, D.A. & Wilson, S.K. (1997), "Multiple maltreatment experiences and adolescent behavior problems: Adolescents' perspectives", *Development and Psychopathology*, vol. 9, pp. 131-149.
- Mental Disability Rights International, *Hidden Suffering: Romania's Segregation and Abuse of Infants and Children with Disabilities* (Washington, D.C., Mental Disability Rights International, 2006
- Merrick, M., Litrownik, A., Everson, M., & Cox, C. (2008). Beyond sexual abuse: The impact of other maltreatment experiences on sexualized behaviors. *Child Maltreatment*, 13(2), 122-132.
- Milner, J. S., Robertson, K. R., & Rogers, D. L. (1990). Childhood history of abuse and adult child abuse potential. *Journal of Family Violence*, 5, 15–34.
- Milosavljević M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnom procesu*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Mršević, Z. (1998) *Seksualno nasilje prema deci*. in: Milosavljević M. (ed.) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, 245-276
- *Nasilje u školama u svetu* (1998). Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije
- Nikolić-Ristanović, V. (1984). *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Obretkovic, M. i Pejakovic, Lj. (2001). *Protection of Children from Abuse. A handbook for Centres for social work and other services in local community*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta

- Olweus, D. (1978). *Aggression in the school: bullies and whipping boys*. Washington, DC: Hemisphere.
- Olweus, D. (1993) *Bulling at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK, itd: Blackwell
- Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts & effects of a school-based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171–1190.
- Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 4(6), 196-201.
- Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*, 12(4), 495-510.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Olweus, D. (2001). *Olweus' core program against bullying and antisocial behavior: A teacher handbook*. Research Center for Health promotion (Hemil Center). Bergen, Norway
- Olweus, D. (2003). A profile of bullying at school. *Educational Leadership* 60(6), 12–17.
- Olweus, D. (2004). The Olweus Bullying Prevention Programme: Design and implementation issues and a new national initiative in Norway. In P. K. Smith, D. Pepler, & K. Rigby (Eds.), *Bullying in schools: How successful can interventions be?* (pp. 13-36). New York: Cambridge University Press.
- Olweus, D., & Limber, S. (1999). Bullying prevention program. In D.S. Elliot, (Ed.), *Blueprints for Violence Prevention*. Denver, CO: C&M Press.
- Osofsky, J. (1997) Children and youth violence: An overview of the issues. in: Osofsky J. (ed.) *Children in a violent society*, New York, itd: Guilford Press, 3-9
- Pearl, P. S. (2002). The role of the schools in child abuse. In A. P. Giardino & E. R. Giardino (Eds.), *Recognition of child abuse for the mandatory reporter* (pp. 175–225). St. Louis, MO: G.W. Medical
- Pećnik, N. (2006). *Međugeneracijski prijenos zlostavljanja djece*. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Plut, D. i D. Popadić (2006). *Nasilje u školama – uloga nastavnika*; u B. Kuzmanović i Z. Krnjaić (ur.): *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006 – Zbornik radova* (str. 105-116). Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Plut, D., i Popadić, D. (2007). *Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje*. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 2, 347-366

- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D., i Plut, D. (2007). *Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost*. *Psihologija*, 40, 309–328.
- Reiss, A., & Roth, J. A. (1993) *Understanding and Preventing Violence*. Washington, D.C., National Academy Press
- Rigby, K. (1996). *Bullying in schools and what to do about it*. Melbourne: ACER.
- Rigby, K. (1997). Attitudes and beliefs about bullying among Australian school children, *Irish Journal of Psychology*, 18, 202-220.
- Rohner, R. P., Saavedra, J. M., & Granum, E. O. (1978). Development and validation of the personality assessment questionnaire: Test manual. University of Connecticut, Center for the Study of Parental Acceptance and Rejection (<http://www.cspar.uconn.edu>)
- Salmivalli, C. & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. In: *Aggressive Behavior*, Volume 28, Issue 1, pages 30–44, 2002
- Salmivalli, C., & Peets, K. (2009). Bullies, victims, and bully-victim relationships in middle childhood and early adolescence. U K. H. Rubin, W.M. Bukowski, B. Laursen (Eds.). *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp.322-340). New York: Guilford Press.
- Schonden, P. (2008). *Sexuelle Gewalt gegen Kinder: Information und Prävention*. Berlin: Lit. Verlag
- Sommer, B. (2002). *Psychische Gewalt gegen Kinder*. Tectum Verlag: Marburg
- Srna, J. (2003). *Nasilje*. Beograd: Žarko Albulj
- Straus, M. A. (1979). Measuring interfamily conflict and violence: The Conflict Tactics Scales. *Journal of Marriage and the Family*, 41, pp. 75-88.
- Straus, M., & Smith, C. (1990). Family patterns and child abuse. In M. Straus & R. Gelles (Eds.), *Physical violence in American families*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Thompson M, Kaslow N, Short L, Wyckoff S (2002). The mediating roles of perceived social support and resources in the self-efficacy-suicide attempts relation among African American abused women. *J. Counselling and Clin. Psych.*, 70: 942-949.
- Toh, H. (1978). *Nasilnici*. Beograd: Prosveta
- United Nations Secretary–General’s Study on Violence against Children Regional Desk Review: Middle East and North Africa Region 2005, p. 19;

- Varnava, G. (2002). How to stop bullying in your school? London: David Fulton Publishers, Ltd.
- WHO Report on consultation on child abuse prevention, 29-31 March 1999, Geneva, World Health Organization, 1999 (document WHO/HSC/PVI/99.1)
- Witt, S. (2008). Gewalt gegen Kinder – Vernachlässigung als eine Form der Kindeswohlgefährdung: Interventionsmöglichkeiten der Jugendhilfe unter Berücksichtigung von Finanzierung, Professionalisierung und Qualitätsmanagement (Diplomarbeit). Die Deutsche Bibliothek) (<http://www.dnb.ddb.de>)
- Wolfe, D. (1999). *Child abuse: Implications for child development and psychopathology* (Vol. 10, 2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- World Report on Violence against Children (2006), United Nations Secretary-General's Study (www.unviolencestudy.org)
- World Report on Violence against Children (2006), United Nations Secretary-General's Study (www.unviolencestudy.org)
- Žužul, M. (1989). Agresivno ponašanje: Psihološka analiza. Zagreb, RZ RK SSOH

***

- Закон за општетсвена заштита на децата
- Закон за основно образование
- Закон за просветна инспекција
- Закон за семејство
- Закон за социјална заштита
- Закон за средно образование
- Извештај за насилство и здравје во Македонија и водич за превенција (2006). Уредници: Тозија, Ф., Ѓорѓев, Д. и Чичевалиева, С. Скопје: Министерство за здравство на Република Македонија
- Извештај: Проценување како реагираат институциите во ПЈР Македонија кои се надлежни за заштита на децата од насилство, УНИСЕФ, 2005

- Конвенција за правата на детето
- Кривичен законик